

ТАРАС
ШЕВЧЕНКО

ХУДОЖНИК

Повісті

Художник
О. М. Заспанченко

КИЇВ. ВИДАВНИЦТВО
ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»

ЗМІСТ

ПОВІСТІ

Наймичка. Переклад <i>Б. Антоненка-Давидовича</i>	5
Варнак. Переклад <i>Б. Антоненка-Давидовича</i>	66
Музика. Переклад <i>М. Шумила</i>	96
Близнята. Переклад <i>Л. Смілянського</i>	156
Художник. Переклад <i>О. Кундзіча</i>	264
ШЕВЧЕНКО-ПОВІСТЯР. Післямова <i>В. Кирилюка</i>	349
ПРИМІТКИ	358

Библиотека художественных
произведений для молодежи «Джерело»

Тарас Григорович Шевченко

ХУДОЖНИК

Повести

Перевод с русского
Бориса Дмитриевича Антоненко-Давидовича,
Никиты Михеевича Шумило,
Леонида Ивановича Смилянського,
Алексея Леонардовича Кундзіча

Київ. Издательство ЦК ЛКСМУ «Молодь»
(На украинском языке)

Художник *О. М. Заспанченко*
Редактор *В. Р. Лихогруд*
Художній редактор *О. М. Косла*
Технічний редактор *С. Г. Орлова*
Коректори *І. А. Бондаренко, І. К. Парфілова*

ІВ № 2055

Здано на виробництво 22.03.85. Підписано до друку 14.06.85. Формат 84×108 1/32. Папір друк. № 1. Гарнітура звич. нова. Друк високий. Умовн. друк. арк. 19,74. Умовн. фарбовідб. 23,94. Обл.-вид. арк. 22,7+0,4 нак. Тираж 65 000 пр. Зам. 5—120. Ціна. 2 крб. 10 ц. Орден «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь». Адреса видавництва і поліграфкомбінату: 252119, Київ-119, Пархоменка, 38—44.

ХУДОЖНИК

25 січня 1856

Великий Торвальдсен¹ почав свою блискучу артистичну кар'єру вирізьблюванням орнаментів і тритонів* з риб'ячими хвостами для тупоносих копенгагенських кораблів. От і герой мій свою, хоч і не таку блискучу, та все ж артистичну кар'єру почав з того, що перемелював на жорнах вохру та мумію і фарбував підлоги, дахи та паркани. Безрадісний, безнадійний почин. Та й чи багато ж вас, щасливих геніїв-художників, що починали інакше? Ох, як небагато! В Голландії, приміром, у її найславетнішу золоту добу, Остаде², Бергем³, Теньєр⁴ і ціла юрма славнозвісних художників (окрім Рубенса⁵ і Ван-Дейка⁶) в лахмітті починали й кінчали свою велику кар'єру. Правда, не досить брати за приклад саму тільки меркантильну Голландію. Розгорніть Вазарі⁷ і там побачите те саме, як не гірше. Кажу тому — гірше, що тоді навіть політика намісників святого Петра вимагала мистецької декорації, щоб засліпити натовп і затьмарити еретичке вчення Вікклефа й Гуса⁸, що вже починало виховувати непохитного домініканця Лютера⁹. І тоді, кажу, коли Лев X і Леон II¹⁰ спохватилися й сипали золото кожному стрічному маляреві й мулярові, і за тих золотих часів умирали великі художники з голоду, як-от Корреджіо і Цампієрі¹¹. Таке траплялося (на жаль, частенько) завжди і скрізь, куди тільки доходило божественне жпвотворяще мистецтво!

Трапляється і в наш освічений дев'ятнадцятий вік, вік філантропії і всього, що йде на користь людськості, хоч він цілком спроможний відхилити й захистити жертви,

«Приречені богині покарання».

За що ж, спитать тільки, цим втіленим янголам, цим представникам живої чесноти на землі припадає майже завжди така сумна, така гірка доля? Мабуть, за те, що вони втілені янголи.

Ці балачки тільки віддаляють від читальника те, що я збираюся показати йому як на долоні.

* Тритони — казкові морські істоти з тулубом людини і риб'ячим хвостом

Літні ночі в Петербурзі я трохи не завжди проводив на вулиці або де-небудь на островах, а найчастіше на академічній набережній. Особливо подобалось мені це місце, коли Нева спокійна і, як велетенське дзеркало, відбиває на собі з усіма подробицями величний портик Рум'янцевського музею, ріг сенату і червоні занавіски в домі графині Лаваль. Зимовими довгими ночами цей дім освітлювався всередині, і червоні занавіски, як вогонь, горіли на темному фоні, і мені щоразу досадно було, що Нева вкрита льодом та снігом і декорація втрачає свій справжній ефект.

Любив я також літом зустрічати схід сонця на Троїцькому мості. Чудова, велична картина!

В істинно художньому творі є щось чарівливе, прекрасніше за саму природу, — це натхненна душа художника, це божественна творчість. Зате бувають і в природі такі чудові явища, що перед ними поет-художник падає ниць і тільки дякує творцеві за хвилини солодких чарів.

Я часто любувався пейзажами Щедріна¹², і особливо полюбила мене невелика його картина «Портічі перед заходом сонця». Чарівний твір! Та він ніколи не зачаровував мене так, як краєвид Виборзької сторони, що відкривається з Троїцького мосту перед появою сонця.

Одного разу, налюбувавшись досхочу цією нерукотворною картиною, пішов я до Літнього саду відпочити. Коли мені траплялося бувати в Літньому саду, я ніколи не зупинявся ні в одній з алей, прикрашених мармуровими статуями: на мене ці статуї справляли препогане враження, особливо потворний Сатурн*, що жере таке ж потворне, як і сам, своє дитя. Я завжди минав цих незграбних богинь та богів і сідав відпочити на березі озера й любувався прегарною гранітною вазою та величною архітектурою Михайлівського замку¹³.

Підходячи до того місця, де велику алею перетинає поперечна і де серед богинь та богів Сатурн жере своє дитя, я мало не наштотхнувся на живу людину у брудному тиковому халаті, що сиділа на відрі якраз навпроти Сатурна.

Я зупинився. Хлопчина (бо то справді був хлопчина літ чотирнадцяти або п'ятнадцяти) озирнувся й почав ховати щось за пазуху. Я підійшов до нього ближче, і спитав, що він тут робить.

— Я нічого не роблю, — відповів хлопчина сором'язливо. — Йду на роботу, та по дорозі до саду зайшов. — І, трохи помовчавши, додав: — Я малював.

* Сатурн — в римській міфології один з найстарших богів, боячись зазіхання на свою владу з боку власних дітей, він пожнив їх.

— Покажи, що ти малював.

Він вийняв з-за пазухи чвертку сірого письмового паперу й неспішно подав мені. На чвертці було досить правильно намічено контур Сатурна.

Довго я тримав рисунок у руках і любувався замурзаним лицем автора. В неправильному й худорлявому лиці його було щось привабливе, особливо в розумних і лагідних, мов у дівчинки, очах.

— Ти часто ходиш сюди малювати? — спитав я його.

— Щонеділі, — відповів хлопчина, — а як де близько робимо, то й у будень заходжу.

— Ти вчишся малярства?

— І живописного ремесла, — додав він.

— У кого ж ти в науці?

— В кімнатного живописця Ширяєва¹⁴.

Я хотів розпитати його докладніше, але він узяв в одну руку відро з жовтою фарбою, а в другу жовтого ж таки обтертого великого пензля й хотів іти.

— Куди ти квапишся?

— На роботу. Я й так уже спізнився, хазяїн прийде, то перепаде мені.

— Зайди до мене в неділю вранці, і якщо є в тебе які малюнки своєї роботи, то принеси мені показати.

— Добре, я прийду, тільки де ви живете?

Я записав йому адресу на його ж рисунку, і ми розсталися.

У неділю рано-вранці я повернувся з усеношною своєю прогулянки, і в коридорі перед дверима моєї квартири зустрів мене мій новий знайомий, уже не в тиковому брудному халаті, а в чомусь схожому на сертук коричневого кольору, з великим сувоєм паперу в руці. Я поздоровався з ним і простягнув йому руку; він кинувся до руки й хотів поцілувати. Я відсмикнув руку: мене збентежило його рабське приниження. Я мовчки увійшов до хати, а він залишився в коридорі. Я скинув сертук, надів блузу, закупив цигару, а його все ще нема в кімнаті. Я вийшов у коридор, дивлюсь — приятеля мого як не було. Зійшов униз, питаю двірника: «Не бачив такого?» — «Бачив. — каже, — малога з паперами в руці, вибіг на вулицю». Я на вулицю — і сліду нема. Мені стало сумно. пеначе я загубив щось дороге для мене. Нудьгував я до другої неділі і ніяк не міг добрати, чого б це так раптово втік мій приятель. Дождавшись неділі, я о другій годині ночі пішов на Троїцький міст і, полюбувавшись сходом сонця, подався в Літній сад. Обійшов усі алеї — нема мого приятеля.

ля. Хотів був уже йти додому, та згадав Аполлона Бельведерського *, себто паролію на Бельведерського бога, що стоїть окремо коло самої Мойки. Я туди — є мій приятель! Побачивши мене, він перестав малювати й почервонів до вух, як дитина, спіймана на краденні варення. Я взяв його за тремтячу руку й повів, як злочинця, до павільйону, а мимохідь сказав заспаному трактирному гарсонові подати нам чаю.

Я приголубив, як умів, мого приятеля і, коли він отямився, спитав його, чого він утік з коридора.

— Ви на мене розсердились, і я злякався, — відповів мені хлопчець.

— І не думав я на тебе сердитися, — сказав я йому, — але мені неприємно було твоє приниження. Тільки собака лиже руку, а людина цього не повинна робити. — Ці гострі слова так вплинули на мого приятеля, що він знову схопив мене за руку.

Я засміявся, а він почервонів як рак і стояв мовчки, опустивши голову.

Напившись чаю, ми розсталися. На прощання я сказав йому, щоб він неодмінно зайшов до мене або сьогодні, або в ту неділю.

Я не маю щасливої здібності одразу розгадувати людину, зате маю нещасну здібність швидко зближатися з людиною. Тому, кажу, нещасну, що швидке зближення рідко обходилось мені даром. Особливо з підсліпуватими й зизоокими: ці підсліпувати й зизоокі далися мені знаки! Скільки траплялось мені з ними стикатися, хоч би один з них був порядною людиною! Всі до одного погань. Десь-то таке вже моє щастя.

Тільки втретє я бачу мого нового знайомого, а вже заприятелював з ним, уже до нього прихилився, вже полюбив його. І справді, в його обличчі було щось таке, чого не можна не полюбити. Обличчя його, спершу негарне, ставало для мене дедалі привабливішим. Бувають же на світі отакі щасливі обличчя!

Я пішов просто додому, боячись, щоб йому не довелося ждати мене в коридорі. І що ж? Вхожу на сходи, а він уже тут. У тому самому коричневому сертучку, умитий, причесаний і усміхнений.

— Ти неабиякий скороход, — сказав я. — Ти ж заходив ще до себе на квартиру? Як же ти встиг так скоро?

* Аполлон Бельведерський — антична статуя бога Аполлона, яка вважалась найдосконалішим зразком чоловічої краси.

— Та я поспішав,— відповів він,— щоб бути вдома, як хазяїн з обідні прийде.

— Хіба в тебе хазяїн такий суворий?

— Суворий і...

— І сердитий, хочеш сказати?

— Ні, я хотів сказати, скупий. Він наб'є мене, а сам радий буде, що я спізнився на обід.

Ми увійшли до кімнати. В мене стояла на мольберті копія зі старого Веласкеса¹⁵, що у Строгановій галереї, і він припав до неї очима. Я взяв у нього з рук сувій, розгорнув його і почав розглядати. Тут було все, що споганює Літній сад, од вертких богинь з солодкими усмішками до потворного Фракліта й Геракліта¹⁶. І нарешті кілька рисунків з барельєфів, що прикрашають фасади деяких будинків, і між ними — з купідонів, якими оздоблено дім архітектора Монферрана, що на розі набережної Мойки й Фонарного провулка.

Одно, що мене вразило в цих надто вже слабеньких копіях, це незвичайна їх схожість з оригіналами, особливо контурів Фракліта й Геракліта. Були вони виразніші за свої взірці, правда, й потворніші, та все ж таки на рисунки не можна було дивитись байдуже.

Я в душі радів зі своєї знахідки. Мені й на думку тоді не спало спитати себе, що я робитиму при моїх досить-таки мізерних статках з цим алмазом у лущині? Правда, в мене й тоді майнула ця думка, та зараз же й потонула у приказці: «Бог не без милосердя, козак не без долі».

— Чому в тебе нема жодного рисунка відгушованого? — спитав я його, віддаючи йому сувій.

— Я рисував усі ці рисунки рано-вранці, до схід сонця.

— Виходить, ти не бачив, як вони освітлюються?

— Я ходив і вдень дивитись на них, та тоді не можна було малювати, люди ходили.

— Що ж ти збираєшся тепер робити: зостанешся в мене обідати чи підеш додому?

Він якусь хвилину помовчав і, не підводячи очей, ледве чутно промовив:

— Я зостався б у вас, коли ваша ласка.

— А як же ти потім поладнаєш з хазяїном?

— Я скажу, що спав на горіщі.

— То ходім обідати.

У мадам Юргенс ще нікого не було, коли ми прийшли, і я був дуже радий. Мені неприсмно було б зустріти яку-небудь прилизану чиновницьку пику, що тупо усміхалася б, позираючи на мого не дуже-то чепурного приятеля.

По обіді я хотів був повести його до Академії і показа-

ти «Останній день Помпеї». Та не все разом. Поки що я порадив йому або йти погуляти па бульвар, або читати книжку. Він вибрав книжку. А я, щоб проекзаменувати його в цьому, сказав читати вголос. На першій сторінці славнозвісного роману Діккенса «Ніклас Нікльбі» я заснув, але ні автор, ні читець у тім не винні: мені просто хотілося спати, бо я не спав уночі.

Коли я прокинувся і вийшов у другу кімнату, мені якось присмно впала в око моя безладна студія. Ні недокурків цигар, ні тютюнового попелу ніде не було видно, скрізь усе було прибрано й виметено, навіть палітра з засохлими фарбами, що висіла на гвіздку, і та була вичищена, блискуча, як скло; а творець усієї цієї гармонії сидів край вікна і малював маску славнозвісної натурщиці Торвальдсена — Фортунати.

Все це мене дуже радувало. Ці послуги ясно свідчили на його користь. Я, однак, сам не знаю чому, не дав йому помітити, що мені присмно. виправив йому контур, проклав тіні, і ми пішли в «Капернаум» чай пити. «Капернаум» себто трактир «Берлін» на розі Шостої лінії та Академічного провулка. Так охрестив його, здається, Піменов¹⁷ за часів своєї завзятої студентської молодості.

За чаєм хлопець розповів мені про своє життя. Сумна, невесела повість. Але він розповідав так наївно-просто, без тієї скарги й нарікання. До цієї сповіді я думав про те, звідки взяти грошей, щоб поліпшити його виховання, та, вислухавши сповідь, і думати перестав. Він був кріпак.

Мене так приголомшило це сумне відкриття, що я зовсім втратив надію дати лад його освіті. Мовчки сиділи ми добрих півгодини. Він розбудив мене з цього остовпіння своїм плачем. Я глянув на нього і спитав, чого він плаче. «Вам неприємно, що я... Він не доказав і залився сльозами. Я запевнив його, як міг, що він помиляється, і ми пішли до мене на квартиру.

По дорозі зустрівся нам старий Венеціанов¹⁸. Привітавшись, він уважно подивився на мого товариша і спитав, приязно усміхаючись: «Чи не майбутній художник?» Я сказав йому: «І так, і не так». Він спитав про причину. Я пояснив йому пошепки. Старий задумався, міцно потиснув мені руку, і ми розійшлися.

Венеціанов своїм поглядом, своїм потиском руки ніби кинув мені докір за безнадійність. Я підбадьорився і, згадавши деяких художників, учнів і вихованців Венеціанова, побачив, правда невиразно, щось немов надію на обрії.

Protégé мій увечері, прощаючись зо мною, попросив у мене якого-небудь естампика — змалювати. У мене трапив-

си один примірник у той час тільки що надрукованої гравюри Служинського¹⁹ за рисунком Зав'ялова «Геркулес Фарнезький» та ще «Аполліно» Лосенка²⁰. Я загорнув оригінали в аркуш петергофського паперу, дав йому італійських олівців, розказав, як зберігати їх від затвердіння, і ми вийшли на вулицю. Він пішов додому, а я до старого Венеціанова.

Не місце, та й не до речі розводитися тут про велику людяність цього художника; хай це зробить хтось із багатьох учнів його, котрий докладніше за мене знає всі його великодушні подвиги на ниві мистецтва.

Я розповів старому все, що знав про мою знахідку, і просив у нього поради, що мені робити далі, щоб довести діло до бажаного кінця. Він, як чоловік практичний у таких справах, не обіцяв мені і не радив нічого певного. Порадив тільки познайомитися з його хазяїном і, наскільки можна, стуштовувати теперішнє тяжке становище хлопця.

Я так і зробив. Не дождаючи неділі, я на другий день до схід сонця пішов у Літній сад. Та ба! не знайшов там свого приятеля; і на другий день, і на третій те саме. І я вирішив ждати, що неділя скаже.

У неділю вранці прийшов мій приятель і на запитання моє, чому він не був у Літньому саду, сказав, що в них почалася робота у Великому театрі (в той час Кавос²¹ переробляв внутрішній розпис Великого театру) і що з цієї причини він тепер не може бувати в Літньому саду.

І цю неділю ми провели з ним, як і минулу. Уже ввечері, прощаючись, я спитав, як звати його хазяїна і коли він буває на роботі.

Другого дня я зайшов у Великий театр і познайомився з його хазяїном. Похвалив без міри його трафарети і плафонні рисунки його власної композиції і тим заклав міцні підвалини нашому знайомству.

Він був цеховим майстром живописного і малярського цеху. Держав постійно трьох, а інколи й більше замазур у тикових халатах як нібито учнів і, коли треба було, наймав, подещо й помісячно, костромських дядьків — малярів та склярів. Отож, він був у своєму цеху не останній майстер і щодо майстерності, і щодо капіталу. Крім згаданих матеріальних якостей, я побачив у нього на стінах кілька гравюр, Одрана²² і Вольпато²³, а на комоді кілька томів книжок, і серед них «Мандрівку Анахарсіса Молодшого»²⁴. Це мене підбадьорило. Та ба! Коли я здалеку натякнув йому про поліпшення становища його тикових учнів, він здивувався з такої нечуваної думки і почав мені доводити, що це не привело б ні до чого більш, як до їхньої ж таки загибелі.

На першій раз я з ним не сперечався. Та й даремно було б упевняти його в протилежному. Люди матеріальні і нерозвинені, які прожили свою убогу юність у бруді і злиднях і так-сяк вилізли на світ божий, не вірять ні в яку теорію. Для них не існує інших шляхів до добробуту, крім тих, якими вони самі пройшли. А часто до цих грубих переконань примішується ще грубіше почуття: мене, мовляв, не гладили по голівці, так за що ж я гладитиму.

Майстер живописного цеху, здається, не був вільний од цього антилюдського почуття. Мені все ж таки вдалося згодом умовити його, щоб він не забороняв моєму protégé одвідувати мене у свята і (в будні), коли нема роботи, приміром, зимою. Хоч він і згодився, та однак вважав це за пустощі, що ведуть тільки до загибелі. Він мало не вгадав.

Минуло літо й осінь, настала зима. Роботи у Великому театрі закінчили, театр відкрили, і чарівниці Тальйоні розпочала свої чарівні операції. Молодь шаленіла, а старизна просто казлася. Тільки суворі матрони й завзяті левиці вперто копилили губи і під час несамовитих оплесків презирливо мовили: «Mauchais genre»*. А неприступні пуританки в один голос вигукували: «Розпуста! Розпуста! Відкрита привселюдна розпуста!» І всі ці святенниці й лицемірки не пропустили ні одного спектаклю Тальйоні. А коли славетна артистка згодилася бути princesse Troubeckou** — вони перші оплакували велику втрату і ганили цю жінку за те, чого самі неспроможні були зробити з усіма косметичними засобами.

Карло Великий²⁵ (так називав покійний Василь Андрійович Жуковський теж уже покійного Карла Павловича Брюллова) безмежно любив усі прекрасні мистецтва, в чому б вони не виявлялися, але до сучасного балету він був майже байдужий, і коли й говорив іноді про балет, то так, ніби мовилося про цукеркову іграшку. Під кінець свого тріумфу Тальйоні протанцювала качучу в балеті «Хітана»²⁶. Того ж вечора розлетілася качуча по всій нашій Пальмірі***, а другого дня вона вже панувала і в палатах аристократа, і в скромному кутку коломенського чиновника²⁷. Скрізь качуча: і вдома, і на вулиці, і за робочим столом, і в трактирі, і... за обідом, і за вечерю — одне слово, завжди і скрізь качуча. Не кажучи вже про вечори й вечірки, де качуча стала кінцевою. Все це нічого — краси і юності все до лиця. А то поважні матері і навіть батьки сімейства — і ті туди ж таки. Це просто бу-

*Поганий смак (франц.).

**Клянінею Трубецькою (франц.).

***Пальміра — столиця одного стародавнього царства в Сирії. В 20—30-х роках XIX ст. і поети, і прозаїки часто називали російську столицю Петербург «Північною Пальмірою».

ла хвороба св. Вітта* у вигляді качучі. Батьки й матері скоро опам'ятались і повбирали у хітан своїх малят, що ледве починали ходити. Сердешні малята, скільки ви сліз пролили через ту кляту качучу! А зате ефект був повний, ефект дійшов до спекуляції. Приміром, коли в амфітріона не було власного карапузика, то вечірку прикрашали карапузиком-хітаном, позиченим на час.

Перекази недавні, та віри їм не ймуть.

У самий розпал качучоманії мене одвідав Карло Великий (він любив одвідувати своїх учнів), сів на кушетці й задумався. Я мовчки любувався його розумною кучерявою головою. За хвилину він скинув на мене очима, усміхнувся, спитав: «Знаєте що?» — «Не знаю», — відповів я. «Сьогодні Губер²⁸ (перекладач «Фауста») обіцяв мені дістати квиток на «Хітапу». Ходімо». — «Коли так, то пошліть свого Лук'яна до Губера, щоб він дістав два квитки». — «Чи не побіжить цей хлопець?» — сказав він, показуючи на мого протеже. «Ще й як побіжить, пишій записку». На клаптику сірого паперу він написав італійським олівцем: «Дістань два квитки. К. Брюллов». До цього лаконічного послання я ще додав адресу, і Меркурій** мій полетів.

«Що це у вас, модель чи служник?» — спитав він, кивнувши вслід хлопцеві. «Ні те, ні те», — відповів я. «Обличчя його мені подобається: не кріпацьке». — «Зовсім не кріпацьке, а тим часом...» Я не доказав, зупинився. «А тим часом він кріпак?» — підхопив Брюллов. «Отаке лихо — кріпак», — додав я.

«Барбаризм!» — прошепотів він і замислився. Хвилину подумавши, Брюллов кинув на підлогу цигару, узяв капелюха й пішов, але зараз же вернувся і сказав: «Я підожду його: мені хочеться ще раз глянути на його обличчя. — І, закурюючи цигару, попросив: «Покажіть мені його роботу!» — «Хто вам казав, що в мене є його робота?» — «Повинна бути», — сказав він рішуче. Я показав йому маску Лаокоона***, релієф закінчений, і слідок Мікеланджело, тільки намічений. Він довго дивився на рисунки, себто тримав їх у руках, а дивився — бог його знає, на що він дивився тоді. «Хто його пап?» — спитав він, підвівши голову. Я сказав йому прізвисько дідича. «Про вашого учня треба добре подумати.

* Хвороба св. Вітта — нервово-посмикувальна тіла.

** Меркурій — в староримській міфології бог, який провіщує волю верховного бога Юпітера іншим богам і героям; тут, у переносному розумінні, посланець, вісник.

*** Маска Лаокоона — гіпсовий зліпок з відомої античної статуї, що зображає жерця Лаокоона і двох його синів, яких задушують змії.

Лук'ян обіцяв угостити мене ростбіфом, приходьте обідати». Сказавши це, він підійшов до дверей і знову зупинився: «Приведіть його коли-небудь до мене. До побачення!» І пішов.

За чверть години повернувся мій Меркурій і сказав, що вони, себто Губер, хотіли самі зайти до Карла Павловича.

— А знаєш ти, хто такий Карло Павлович? — спитав я його.

— Знаю, — відповів він, — тільки я його ніколи в очі не бачив.

— А сьогодні?

— Та хіба то він був?

— Він.

— Чому ж ви мені не сказали, я хоч би глянув на нього. А то я думав, так просто якийсь добродій. А він не заїде до вас ще коли-небудь? — спитав хлопець, трохи помовчавши.

— Не знаю, — сказав я і почав одягатися.

— Боже мій, боже мій! Як би мені на нього хоч здаля глянути. Знаєте, — говорив він далі, — я, коли йду вулицею, все про нього думаю і дивлюсь на перехожих — шукаю між ними його. Портрет його, що на «Останньому дні Помпеї», кажете, дуже схожий?

— Схожий, а ти все ж не впізнав його, коли він був тут. Ну не сумуй! Якщо він до неділі не заїде до мене, то в неділю ми з тобою зробимо йому візит. А поки що ось тобі квиток до мадам Юргенс! Я сьогодні вдома не обідаю.

Отак розпорядившись, я вийшов.

У Брюллова в майстерні я застав В. А. Жуковського і графа М. Ю. Вельсгорського. Вони любувалися ще не закінченою картиною «Розп'яття Христа», писаною для лютеранської церкви Петра й Павла. Голова Марії Магдалини була вже закінчена, і В. А. Жуковський, дивлячись на це прекрасне, все в сльозах обличчя, сам заплакав. Обнімаючи Карла Великого, він цілував його, ніби створену ним красуню.

Частенько доводилось мені бувати в Ермітажі разом з Брюлловим. Це були блискучі лекції з теорії живопису. І щоразу лекція завершувалась Теньєром і особливо його «Казармою». Перед цією картиною він зупинявся, бувало, надовго і після захопленого, прочуленого панегірика славнозвісному фламандцеві казав:

— Заради однієї цієї картини можна приїхати з Америки.

Те саме можна тепер сказати про його «Розп'яття», а надто про цю тужну голову Марії Магдалини.

Після обіймів та поцілунків Жуковський вийшов у дру-

гу кімнату. Брюллов, побачивши мене, усміхнувся й пішов за Жуковським. За півгодини вони повернулися в майстерню, і Брюллов, підійшовши до мене, сказав, усміхаючись: «Фундамент є». У цей час двері розчинилися, і ввійшов Губер, уже не в мундирі шляховика, а в чорному шикарному фракку. Тільки що він привітався, як до нього підійшов Жуковський і, по-приятельському стискаючи йому руку, попросив його прочитати останню сцену з «Фауста». Губер прочитав. Враження було повне, і поет нагородив поета щирим поцілунком.

Незабаром Жуковський і граф Вельгорський вийшли з майстерні, і Губер на привілії прочитав нам новонароджену «Терпсіхору»*. Брюллов тоді сказав:

— Я, хай там що, не їду дивитись «Хітану».

— Чому? — спитав Губер.

— Щоб зберегти віру в твою «Терпсіхору».

— Як це?

— Краще вірувати в прекрасну вигадку, ніж...

— Та ти хочеш сказати, — перебив його поет, — що ставиш мій вірш вище за божественну Тальйоні? Мізинця, пігтя на її мізинці не вартий, не гріх, що забожусь. Стривай, я мало не забув: ми сьогодні в Олександра їмо макарони і стофатто** з лакрима-крісті***. Там буде Нестор, Мишко і саєтега, саєтега... **** І, нарешті, П'яненко. Їдьмо! — Брюллов узяв капелюха. «Ой, стривай! Я й забув... — говорив Губер, виймаючи з кишені квитки. — Ось тобі два квитки, а після спектаклю до Нестора на біржу». (Так жартома називали літературні вечори в Н. Кукольника). — «Пам'ятаю», — відповів Брюллов і, надіваючи капелюха, дав мені квитка. «І ви з нами?» — спитав Губер, звертаючись до мене. «І я з вами», — відповів я. «Поїхали!» — сказав Губер, і ми вийшли в коридор. Лук'ян, зачиняючи двері, пробурмотів: «От тобі й ростбіф!»

Після макаронів, стофатто й лакрима-крісті товариство попрямувало «на біржу», а ми, себто я, Губер і Карло Великий, пішли в театр. Дожидаючи увертюри, я любувався творами мого protégé. (Для всіх орнаментів і арабесок, що оздоблюють плафон ***** Великого театру, етюдів зробив він

* Терпсіхора — в англійській міфології муза, покровителька мистецтва танців. Очевидно, Шевченко мав на увазі «Циганку» Губера, в якій він змальовував Тальйоні в балеті «Хітана».

** Стофатто — м'ясна страва (штуфат).

*** Лакрима-крісті — італійське червоне вино.

**** Інші й інші (лат.).

***** Плафон — стеля або частина стелі, що прикрашена живописом чи рельєфом.

за вказівками архітектора Кавоса. Про це сказав мені не сам він і не честолюбний його хазяїн, а машиніст Карташов, який завжди був у театрі під час роботи і щодня рановранці вгощав часом мого протеже). Я хотів був сказати Брюллову про арабески свого учня, та увертюра гримнула. Усі, і я в усіма, впилися очима в завісу. Увертюра кінчилася, завіса хитнулася і піднялася. Почався балет. До качучі все йшло гаразд; публіка трималася, як і всяка благопристойна публіка. Як тільки вдарили кастаньети, все здригнулося й затрепетало. Оплески тихо, як далекий гуркіт грому, пролунали по залу, потім голосніше й голосніше, і — качуча кінчилася, — і грім ударив. Благопристойна публіка, а з нею і я, грішній, сказала, реве, що кому заманеться: хто браво, хто да саро*, а хто тільки стогне та ногами й руками працює. Після першого припадку глянув я на Карла Великого, а в нього, сердешного, піт котиться, — працює руками й ногами і щодуху вигукує: «Да саро!» Губер теж. Я трохи перевів дух і собі давай за вчителем. Потроху буря почала вщухати; вдесьте викликана чарівниця випурхнула на сцену і, кілька разів дуже граційно присівши, зникла. Тоді Карло Великий підвівся, витер піт з чола, і, звертаючись до Губера, сказав: «Ходімо на сцену, познайом мене з нею». — «Ходімо», — сказав Губер радісно. І ми пішли за лаштунки. Там уже роїлася юрма поклонників — здебільшого поважних лисин, окулярів та біноклів. Ми й собі пристали до юрми. Добре-таки помоцувалися, протиснулися ми всередину цієї маси. І господи, що там побачили! Ефірна, легка, як вітерець, чарівниця лежала у вольтерівському кріслі з роззявленим ротом і роздутими, мов у арабського коня, ніздрями, а по обличчю, наче каламутні струмки навесні, текли змішані з потом білила й рум'яна. «Гидко!» — сказав Карло Великий і повернув назад. Я за ним, а бідолашний Губер — воістину бідолашний! — тільки що закінчив припасований до нагоди комплімент і, вимовляючи прізвище Брюллово, озирнувся круг себе, а Брюллово нема. Не знаю, як він виплутався з тієї халепи.

Зосталася ще одна дія балету, та ми пішли з театру, щоб не псувати десерту капустою, як висловився Брюллов. Не знаю, чи бував він у балеті після «Хітани», знаю тільки, що він ніколи не говорив про балет.

Повертаюсь до мого героя. Після того як Брюллов ска-

* Да саро — по-італійському — «давай з початку»; те саме, що «bis».

зав мені оті слова: «Фундамент покладено», в уяві моїй надія почала набирати виразніших форм. Я почав думати, чим би найкраще зацікавити свого учня. Домашні засоби мої були мізерні. Я думав про античну галерею. Андрій Григорович (наглядач галереї), мабуть, і погодився б, та в галереї статуї так освітлені, що малювати неможливо. Довго я роздумував, а потім звернувся з сороківкою до живого Антипо^{*}, натурщика Тараса, щоб він у некласні години пускав мого учня у гіпсовий клас. На цьому й погодились. За тиждень мій приятель (а він і обідав у класі) намалював голову Люція Вера²⁹, розцутного повірника Марка Аврелія, і голову «Генія», твір Канови³⁰. Потім перевів я його до фігурного класу і сказав йому на перший раз нарисувати анатомію з чотирьох боків. Вільним часом я приходив у клас і захоплювався невтомного трудівника фунтом ситника і шматком ковбаси, а так він обідав шматком чорного хліба з водою, коли Тарас води принесе. Бувало, і я люблюся Бельведерським торсом, та не втерплю й сяду малювати. Чудовий, майстерний витвір стародавньої скульптури! Недаремне цим шматком Геркулеса в хвилини його відпочинку напомуцки захоплювався сліпий Мікеланджело. І дивно. Якийсь пан Герсєванов у своїх подорожніх враженнях так по-художницькому правильно оцінює педантичний твір Мікеланджело «Страшний суд»³¹, фрески божественного Рафаеля³² та багато інших славетних творів скульптури й живопису, а в торсі Бельведерському^{**} вбачає тільки шматок мармуру, нічого більше. Дивно!

Після анатомії мій приятель зробив рисунок Германіка й танцюючого фавна^{***}. І от одного ранку привів я його до Карла Великого. Радість його була невимовна, коли Брюллов лагідно й поблажливо похвалив його малюнки.

Я зроду не бачив веселішої, щасливішої людини, ніж був мій учень ті кілька днів. «Невже він завжди такий добрий, такий лагідний?» — питав він мене кілька разів. «Завжди», — відповідав я. «І ця червона — улюблена його кімната?» — «Улюблена», — відповідав я. «Все червоне! Кімната червона, диван червоний, занавіски на вікні червоні. Халат червоний і малюнок червоний! Все червоне! Чи побачу я його ще коли-небудь так близько?» І після цього запитання він почи-

* Антипо^{*} — вродливий юнак, якого не раз зображали античні скульптори II ст.

** Бельведерський торс — частина статуї, яка зображує відпочиваючого Геркулеса.

*** Тобто рисунок з гіпсових копій античних статуй, які зображують римського полководця Германіка (I ст.) і фавна (лісовика і польовика).

нав плакати. Я, звичайно, не втішав його. Та й яке співчуття, яка втіха може бути вища за ці щасливі, ці райські, божественні сльози? «Все червоне!» — повторював він крізь плач.

Червона кімната, обвішана переважно східною дорогою зброєю, крізь прозорі червоні занавіски освітлена сонцем, мене, звиклого до цієї декорації, на хвилину вразила, а йому вона запам'яталася до могили. Після довгого і страшного поневіряння забув він усе: і мистецтво, і духовне життя своє, і любов, що отруїла його, і мене, щирого друга свого, — геть усе забув, а червона декорація і Карло Павлович були його останнім словом.

На другий день після цього візиту зустрівся я з Карлом Павловичем, і він попросив у мене адресу, ім'я та прізвище його пана. Я дав йому. Він узяв візника й поїхав, сказавши мені: «Увечері зайдіть!»

Діждавшись вечора, я зайшов.

— Це найбільша свиня у торжковських пантофлях! * — такими словами зустрів мене Карло Павлович.

— У чому річ? — спитав я його, догадавшись, про кого мова мовиться.

— Річ у тому, що ви завтра підете до цієї амфібії, хай визначить ціну за вашого учня.

Карло Великий був у поганому настрої. Довго він мовчки ходив по кімнаті, нарешті плюнув і промовив: «Вандалізм! Ходімо нагору», — додав він, звертаючись до мене, і ми мовчки пішли в горішні кімнати, де була його спальня, бібліотека й разом ідальня.

Він сказав принести лампу, попросив мене читати що-небудь уголос, а сам сів кінчати малюнок — сепію «Сонна одалиска» для альбома, здається, Владиславлева.

Мирна робота наша, однак, тривала недовго. Йому, видно, не давала спокою свиня у торжковських пантофлях.

— Ходімо на вулицю, — сказав він, закриваючи малюнок.

Ми вийшли і довго ходили по набережній, потім пішли на Великий проспект. «Що, він у вас тепер вдома?» — спитав мене Брюллов. «Ні, — відповів я, — він у мене не ночує». — «Ну, то ходімо вечеряти». І ми зайшли до Делі.

Я бачив на своєму віку чимало всіляких російських дідичів: і багатих, і середніх, і хуторян. Бачив навіть таких, що весь час живуть у Франції і в Англії і захоплено говорять про добробут тамтешніх фермерів та селян, а в себе

* Торжковські пантофлі — зроблені в місті Торжку, колишньої Тверської губернії, яка славилася сап'яновими та оксамитовими виробами. «Свиня» — поміщик Шевченка Павло Васильович Енгельгардт.

вдома останню візцю в селянина грабують. Бачив я багато оригіналів цього типу, але такого оригінала, руського чоловіка, який би грубо прийняв у себе вдома К. Брюлова, не бачив.

Цікавість моя була дуже збуджена, я довго не міг заснути, все думав і питав себе, що воно за свиня в торжковських паптофлях. Цікавість моя, однак, охолола, коли я другого дня вранці став одягати фрак. Розсудливість взяла гору. Розсудливість говорила мені, що ця свиня не така вже й дивина, щоб за неї жертвувати власним самолюбством, хоч справа вимагала ще більшої жертви. Та ось питання: а коли й я, за прикладом мого великого вчителя, не витримаю,— тоді що?

Подумавши трохи, я скинув фрак, сдягнув своє повсякденне пальто й подався до старого Венеціанова. Він практик у таких справах, йому, мабуть, не раз і не двічі доводилось мати сутички з цими оригіналами, та з сутичок цих він виходив з честю.

Венеціанова я застав уже за роботою. Він робив тушню рисунок власної ж картини «Мати навчає дитину молитися богу». Рисунок цей призначається для альманаху Владиславльєва «Утренняя заря».

Я пояснив йому причину невчасного візиту, сказав адресу амфібії. Старий покинув роботу, одягнувся, і ми вийшли на вулицю. Він узяв визника й поїхав, а я повернувся додому, де вже й застав мого веселого, щасливого учня. Його щастя і веселість щось піби затьмарювало. Він був схожий на людину, що бажає поділитися з приятелем великою тайною, але боїться, щоб ця тайна не перестала бути тайною. Скидаючи пальто й надіваючи блузу, я помітив, що з моїм приятелем щось негаразд.

— Ну, що ж у тебе новенького? — спитав я. — Що ти робив учора ввечері? Як поживає твій хазяїн?

— Хазяїн нічого,— відповів хлопець, запинаючись. — Я читав «Андрія Савояра», поки не лягли спати, а потім засвітив стеаринову свічку, що ви мені дали, і малював.

— Що ж ти малював? — спитав я його. — З естампа чи так що-небудь?

— Так,— сказав він, червоніючи. — Я недавно читав твори Озерова, і мені сподобався «Едіп в Афінах», то я пробував компонувати...

— Це добре. Ти приніс з собою свою композицію? Ану покажи мені.

Він вийняв з кишені невеликий сувій паперу і, тремтячими руками розгортаючи його й подаючи мені, промовив:

— Не встиг пером обрисувати.

Це був перший його твір, якого він, ледве наважившись,

показав мені. Сподобалась мені його скромність, або, краще сказати, неесміливість. Це певна ознака таланту. Сподобався мені також і самий твір його своєю простотою: Едіп, Антігона і вдалині Полінік. Тільки три постаті. У перших спробах рідко трапляється такий лаконізм. Початкові спроби завжди дуже складні. Молода думка не скупчується, не зосереджується в одне промовисте слово, в одну ноту, в одну рису. Їй треба простору, вона ширяє і в ширянні своєму часто заплутується, падає і розбивається об непохитний лаконізм.

Я похвалив його за вибір сцени і порадив читати, крім поезії, історію, але найбільше і найстаранніше змальовувати гарні естампи, як-от, приміром, з Рафаеля, Вольпато чи з Пуссена, Одрана: «І ти, й ти є у твого хазяїна, от і малюй у вільний час. А книжки я тобі доставатиму». І відразу ж дав йому кілька томів Гіліса («Історія стародавньої Греції») ³³.

«У хазяїна,— промовив він, беручи книжки,— окрім тих, що на стінах висять, у нього повна папка естампів, але він мені не дозволяє малювати з них: боїться, щоб я не поцував. А знаєте...— говорив він далі, усміхаючись,— я сказав йому, що ви ввели мене до Карла Павловича й показували мої малюнки, і що...— тут він залпнувся,— і що він... та зрештою я сам у те не вірю». — «Що ж,— підхопив я,— він не вірить, що Брюллов похвалив твої малюнки?» — «Він не вірить навіть, що я бачив Карла Павловича, і назвав мене дурнем, коли я його став запевняти».

Він хотів ще щось сказати, як увійшов Венеціанов і, скидаючи капелюха, промовив, усміхаючись: «Нічого особливого! Дідич як дідич! Правда, він мене з годину продержав у передпокої, ну, та це ж у них звичай такий. Що вдієш, звичай — то ж і закон. Прийняв мене у себе в кабінеті. От кабінет його мені не сподобався. Правда, все розкішне, дороге, пишне, але все це по-японському пишне. Спершу я говорив про культуру взагалі і про філантропію зокрема. Він довго слухав мою мову уважно й мовчки і нарешті перебив: «Та ви скажіть прямо, просто, чого ви хочете од мене з вашим Брюлловим? Зробив він мені ласку вчора. Це справдешній американський дикун!» І він голосно зареготав. Я спершу зніяковів, та швидко взяв себе в руки і спокійно, просто пояснив йому справу. «Отак би давно сказали. А то філантропія! Яка тут філантропія! Гроші, та й годі! — додав він самовдоволено. — То ви хочете знати останню ціну. Так я вас зрозумів?» Я відповів: «Саме так». — «Так ось вам моя остання ціна: 2500 карбованців! Згодні?» — «Згоден», — відповів я. «Він людина ремісника,— каже він далі,— в домі необхідна...» І ще щось хотів говорити, але я вклонився і вийшов. І ось я перед вами», — додав старий, усміхаючись.

— Щиро вам дякую.

— Вам щиро дякую! — сказав він, міцно стискаючи мені руку. — Ви мені дали нагоду хоч що-небудь зробити на користь нашому прекрасному мистецтву і нарешті бачити дивака — дивака, який називає нашого Великого Карла американським дикуном — І старий незлобиво засміявся. — Я, — пересміявшись, сказав він, — я поклав свою лепту. Тепер діло за вами. В разі невдачі я знову звернуся до Аглицького клубу*. А тим часом до побачення!

— Ходімо разом до Карла Павловича, — сказав я.

— Не піду, та й вам не раджу. Пам'ятайте приказку: «Невчасний гість гірший за татарина». Тим паче в художника, та ще й уранці. Це бувас гірше за цілу орду татар.

— Ви мене примушуете червоніти за сьогоднішній ранок, — сказав я.

— Анітрохи. Ви зробили як щирий християнин. Для праці й відпочинку ми визначили години, але для доброго діла нема призначених годин. Ще раз дякую вам, що ви сьогодні зайшли. До побачення! Ми сьогодні обідаємо вдома. Приходьте. Бельведерського якщо побачите, тягніть і його з собою, — додав він, виходячи. Бельведерським називав він Аполлона Миколайовича Мокрицького³⁴, учня Брюллова і гарячого прихильника Шіллера.

На вулиці попрощався я з Венеціановим і пішов сказати Карлові Павловичу про результат власної дипломатії. Та ба! навіть Лук'яна не знайшов. Липів, спасибі йому, визирнув з кухні і сказав, що вони пішли в портик. Я в портик — і там замкнуто. (Портиком називався у нас будинок за теперішнім академічним садом, де були майстерні Брюллова, барона Клодта³⁵, Заурвейда³⁶ й Басіна³⁷). Через Литейний двір я вийшов на вулицю і, проходячи повз крамницю Довіцієллі, побачив у вікні кучерявий профіль Карла Великого. Він теж помітив мене і вийшов на вулицю. «Ну що?» — питає. «Де ви сьогодні обідаєте?» — спитав я. «Не знаю, або що?» — «А от що, — кажу я, — ходімо до Венеціанова обідати. Він вам таку чудасію розкаже про амфібію, якої ви, певне, ніколи не чули та ніколи й не почувете». — «Гаразд, ходімо», — сказав він, і ми подались до Венеціанова.

За обідом старий розповів нам історію свого сьогоднішнього візиту, і, коли дійшла мова до американського дикуна, всі ми зайшлися сміхом, і обід закінчився нестримним реготом.

* Аглицький клуб — назва ресторану, при якому були заклади для гри в карти.

Між Великим і Середнім проспектом, на Сьомій лінії, в будинку Кастюріна Товариство заохочення художників займало велику квартиру для своїх п'яти пансіонерів. Окрім кімнат, в яких жили пансіонери, там ще були дві учбових зали, оздоблені античними статуями, як-от Венера Медиційська, Аполліно, Германік і група глadiatorів. Цей притулок (замість гіпсового класу під опікою Тараса-натурщика) я ладнав для свого учня. Окрім згаданих статуй, там був ще людський кістяк, а знати кістяк йому конче треба було, тим паче, що він напам'ять малював анатомічну статую Фішера, а про кістяк не мав ніякого уявлення.

З таким-от добрим наміром, другого дня після обіду у Венеціанова, зробив я візит тодішньому секретареві Товариства В. І. Григоровичу³⁸ і попросив, щоб він дозволив моєму учневі відвідувати пансіонерські учбові зали.

Люб'язний Василь Іванович дав мені замість квитка на вхід записку до художника Головні, що жив разом з пансіонерами як їх старшина.

Не варто було б мені зупинятися на такій мізерній пров'язі, як художник Головня, але тому що він проявляв рідкісна, тим паче між художниками, то я й скажу про нього кілька слів.

Сильно, різко намальована постать Плюшкіна блідне перед цим антихудожником Головнею. У Плюшкіна принаймні була юність, а отже, й радість, хоч і не повна, не бурхлива радість, та все ж таки радість, а в цього бідолахи нічого й схожого на юність і на радість не було.

Він був пансіонером Товариства заохочення художників, і, коли за конкурсом Академії мистецтв він мав виконати програму на другу золоту медаль (сюжет програми був: Адам і Єва над трупом свого сина Авеля), йому потрібна була жіноча модель; а її в Петербурзі не легко, а головне, не дешево дістати. Хлопець зметукував і пішов до щедрого покровителя художників, тодішнього президента Товариства заохочення художників Кікіна, просити допомоги, себто грошей, щоб найняти натурщицю. І, одержавши асигнацію у сто карбованців, зашив її в матрац, а первозданну красуню написав з ляльки, яку живописці вживають для драпірування.

Хто знає, яку вагу для молодого художника має золота медаль, той зрозуміє огидненьку душу юнака-скнари. Перед ним Плюшкін просто марнотрат.

Оцій-о моральній потворі відрекомендував я, подавши записку, мого морально прекрасного найду.

На перший раз я сам вийняв з шафи кістяка, посадив його на стільці в позі превідчайдушного гульця і, легкими

рисами позначивши загальне його положення, сказав своєму учневі прорисувати подробиці.

Через два дні я з великою приємністю порівнював його рисунок з анатомічними літографованими рисунками Басіна і ясно бачив, що подробиці в мого учня чіткіші й достеменніші. Та це чи не збільшуване скло винне, через яке я дивився на свого найду. Як би там не було, тільки мені його рисунок подобався.

Він і далі малював кістяк у різних позах, і під опікою натурщика Тараса, статую Мідаса, повішеного Аполлоном*.

Все це йшло своїм звичаєм, і своїм-таки звичаєм зима минала, а весна надходила. Учень мій став помітно худнути, бліднути і задумуватись.

— Що з тобою? — питав я його. — Чи здоровий ти? — «Здоровий», — відповідав він сумно. «Чого ж ти плачеш?» — «Я не плачу, я так». І сльози ручаєм текли з його виразистих чудових очей.

Я не міг розгадати, що все це означає. І почав уже думати, чи не стріла злого амура уразила його непорочне молоді серце, як одного майже весняного ранку він сказав мені, що не може приходити до мене щодня, бо з понеділка почнуться роботи і він муситиме знову фарбувати паркані.

Я підбадьорював його, як тільки міг. Але про наміри Карла Павловича не казав йому ні слова, і найперше тому, що сам майже нічого такого не знав, на що можна було б з певністю сподіватися.

У неділю я навідався до його хазяїна з тим наміром, щоб спитати чи не можна буде замінити мого учня звичайним простим маляром.

— Чому ж не можна? Можна, — відповів він. — Поки ще живописні роботи не почалися. А тоді вже вибачайте. Він у мене рисувальник. А що таке рисувальник у нашому ремеслі, вам не казати. А ви як гадаєте, — говорив він далі, — спроможний він буде поставити за себе робітника?

— Я вам поставлю робітника.

— Ви? — здивовано спитав він мене. — Та з якої речі, задля якої вигоди ви ось турбуєтесь?

— Так, — відповів я, — значев'я, задля власної приємності.

— Добра приємність — даремно розкидатися грішми! Вид-

* .Мідаса, повішеного Аполлоном. — Мідаса замість Марсія, з яким Аполлон, за старогрецьким міфом, вступив у музичне змагання і, перемагши його, скарав за те, що Марсій насмілювався змагатися з ним, богом музики.

но, у вас їх як полови? — І, усміхнувшись самовдоволено, він спитав: — Приміром, по скільки ви берете за портрет?

— Дивлячись який портрет, — відповів я, вгадуючи його думку, — і який давалець. От з вас, наприклад, я більш як сто карбованців сріблом не візьму.

— Ну ні, голубчику, з кого завгодно беріть по сто карбованців, а з нас якби десяточку взяли, то це ще так-сяк.

— То краще ж ми зробимо ось як, — сказав я, подаючи йому руку, — відпустіть мені місяців на два вашого рисувальника, от вам і портрет.

— На два? — промовив він замислено. — На два багато, не можу. На місяць можна.

— Ну хоч на місяць. Згоден, — сказав я. І ми, наче гендлярі, перебили руки.

— Коли ж почнемо? — спитав він мене.

— Хоч завтра, — сказав я, надіваючи капелюха.

— Куди ж ви? А могоричу?

— Ні, дякую! Коли закінчимо, тоді можна буде. До побачення!

— До побачення!

Що таке один швидкий місяць волі багатьма важкими, довгими роками неволі? В корці маку одне зернятко. Я любувався ним увесь цей щасливий місяць. Його виразне юнацьке обличчя сяяло такою світлою радістю, таким повним щастям, що я, прости мені, господи, позавидував йому. Убога, але охайна й чиста його одежа здавалась мені франтовитою, навіть його фризова шинеля здавалась мені пошитою з байки, і то з найкращої ризької байки. У мадам Юргенс ці час обіду ніхто не поглядав скося то на нього, то на мене. Виходить, не я один бачив у ньому таку щасливу черемину.

Одного з цих щасливих днів ми йшли удвох до мадам Юргенс і зустріли на Великому проспекті Карла Павловича.

— Куди ви? — спитав він нас.

— До мадам Юргенс, — відповів я.

— І я з вами, мені чогось раптом їсти захотілося, — сказав він і повернув з нами на Третю лінію.

Карло Великий полюбляв зрідка відвідати спритну мадам Юргенс. Йому подобалась не сама догідлива мадам Юргенс і не служниця її Олімпіада, що була моделлю для Агарі покійному Петровському³⁹. Йому подобалось, як справдешньому артистові, наше розмаїте товариство. Там він міг бачити і вбогого роботягу, сенатського чиновника, в єдиному, далеко не новісінському віпмундирі, і університетського студента, блідого і охлялого, що ласував обідом мадам Юргенс за шеляг, зароблений у багатого бурша-гуляки за перепис-

сування лекцій Фішера. Тут він бачив багато-барато такого, чого не міг бачити ні в Дюма, ні в Сен-Жоржа *.

Зате щоразу, коли він приходив, уважна мадам Юргенс запрошувала його до окремої кімнати і нашвидку готувала для нього яку-небудь особливу страву, від чого він, щирий соціаліст, завжди відмовлявся. Але цього разу не відмовився і сказав приготувати стіл в окремій кімнаті на три персони й послав Олімпіаду до Фокса ** по пляшку джаксону.

Мадам Юргенс землі під собою не чула; так забігала, заметушилася, що мало свій новий парик не зірвала разом з чепчиком, коли згадала, що заради такого дорогого гостя треба перемінити чепчик.

Для неї він був справді дорогий гість.

З того самого дня, коли він вперше одвідав її, столовників почало більшати з дня на день. І які столовники! Не потолоч якась — художники, та студенти, та сороківчані сенатські чиновники, а люди, яким потрібна була пляшка медуку *** і який-небудь особливий бефстек.

І це дуже природно. Коли платять четвертака за те, щоб подивитись на даму з Амстердама, то чому ж не заплатити тридцять копійок, щоб подивитись зблизька на Брюллова? І мадам Юргенс дуже добре це розуміла і по змозі користалася з цього.

Учень мій мовчки сидів за столом, мовчазний і зблідлий випив склянку джаксону, мовчки потиснув руку Карлові Великому і на квартиру прийшов мовчки, а вдома вже, не роздягаючись, упав на підлогу і проплакав решту дня і цілу ніч.

Ще залишався тиждень його незалежності, але він другого дня після описаного обіду згорнув сувом свої малюнки і, не сказавши мені ні слова, вийшов з хати. Я думав, що він пішов, як завжди, на Сьому лінію, а тому й не питав його, куди він іде. Настав час обіду — його нема, і ніч настала — його нема. На другий день я пішов до його хазяїна, і там нема. Я злякався і не знав, що й думати. На третій день надвечір він приходив до мене більше ніж завжди блідий і розпатланий.

— Де ти був? — питаю я. — Що з тобою? Ти хворий? Ти недужий?

— Недужий, — ледь чутно відповідає він. Я послав двірника до Жадовцева, приватного лікаря, а сам тим часом узявся роздягати його і вкладати в ліжку. Він, наче покірлива дитина, слухався мене.

* Дюма, Сен-Жорж — прізвища відомих у Петербурзі 30-х років рестораторів.

** Фокс — виноторговець.

*** Пляшка медуку — французьке вино.

Жадовцев поглянув у нього пульс і порадив мені одвезти його до лікарні. «Бо, — каже, — гарячку з вашими засобами вдома лікувати небезпечно». Я послухався його і того ж вечора одвіз свого бідолашного учня до лікарні св. Марії Магдалини, що коло Тучкового мосту.

Завдяки впливові Жадовцева, як приватного лікаря, хворого мого прийняли без узаконених формальностей. Другого дня я дав знати його хазяїнові про те, що трапилось, і форм було виконано з усіма аксесуарами.

Я одвідував його щодня по кілька разів, і щоразу, коли я виходив з лікарні, мені ставало все сумніше й сумніше. Я так звик до нього, так зріднився з ним, що без нього не міг собі місця знайти. Піду, було, на Петербурзьку сторону, зверну в Петровський парк (в той час він ще тільки починався), вийду до дач Соболевського і знову назад до лікарні. А він усе ще горить вогнем. Питаю доглядальницю: «Що, не опритомнює?» — «Ні, голубе». — «Не марить?» — «Одне тільки: червоний і червоний!» — «Нічого більше?» — «Нічого, голубе». І я знову виходжу на вулицю, знову проходжу Тучковим мостом, іду на дачу п. Соболевського і знову повертаюсь до лікарні. Так минуло вісім днів; на дев'ятий він опритомнів, і, коли підходив я до нього, він подивився на мене так уважно, так виразно, так сердечно, що я цього погляду ніколи не забуду. Хотів він сказати мені щось і не міг, хотів простягнути мені руку і тільки заплакав. Я пішов з лікарні.

Черговий медик, зустрівши мене в коридорі, сказав мені, що небезпека минула, що молода сила взяла своє.

Заспокоєний добрим медиком, я прийшов додому. Закурив цигару, цигара якось погано куриться, я кинув її. Вийшов на бульвар. Усе щось не так, усе чогось не вистачає для моєї радості. Я пішов в Академію, зайшов до Карла Павловича, — його нема вдома. Виходжу на набережну, а він стоїть собі біля величезного сфінкса й дивиться, як по скреслій Неві лине ялик з веселими пасажирами і за ним тягнеться довга тоненька срібляста струминка.

— Що, ви були в мене у майстерні? — спитав він мене, не вітаючись.

— Не був, — відповів я.

— Ходімо.

І ми мовчки пішли в його домашню майстерню. В майстерні застали ми Липіна. Він приніс палітру зі свіжими фарбами і, вкостившись у зручному кріслі, любувався ще не висохлим підмалювком портрета Василя Андрійовича Жуковського. Коли ми входили, бідолашний Липін схопився, засоромився, як школяр, спійманий на гарячому.

— Сховайте палітру. Я сьогодні не працюватиму,— сказав Карло Павлович до Липіна і сів на його місце. Принаймні півгодини мовчки дивився він на свій твір і, звертаючись до мене, сказав:

— Погляд повинен бути лагіднішим. Його вірші такі лагідні, солодкі. Правда ж?

І, не давши мені відповісти, спитав:

— А знаєте ви призначення цього портрета?

— Не знаю,— відповів я.

Ще хвилину десять мовчання. Потім він підвівся, узяв капелюха і промовив: «Ходімо на вулицю, я розкажу вам про призначення портрета».

Вийшовши на вулицю, він сказав: «Я передумав. Про такі речі не розказують завчасно. До того ж я цілком певний, що вас цікавить не мучить»,— додав він жартома.

— Коли вам так хочеться,— сказав я,— хай це зостанеться для мене загадкою.

— Тільки до другого сеансу. Ну, як же там ваш протеже, краще йому?

— Почав одужувати.

— Виходить, небезпека минула?

— Принаймні так медик каже.

— До побачення,— сказав він, подаючи мені руку.— Зайду до Гальберга. Навряд чи він, бідолаха, підведеться,— додав він сумовито, і ми розійшлися.

Мене надзвичайно цікавив цей таємничий портрет. Я здав леку догадувався про його призначення, і хоч як сильно хотілось мені переконатись у правдивості моєї догадки, однак в мене вистачило мужності навіть і не натякнути про неї Карлові Великому. Правда, одного ранку зробив я візит В. А. Жуковському, пібито щоб полюбуватися сухими контурами Корнеліуса⁴⁰ і Петра Гессе⁴¹, а насправді, чи не дізнаюсь я чого про таємничий портрет. Однак я помилився.

Кленц, Валгалла, Пінакотекка⁴² і взагалі Мюнхен заповнили весь ранок, так що навіть Дюссельдорф не було згадаю жодним словом, а портрета просто на світі не було.

Незабутній Василь Андрійович захоплено вихваляв німецьке мистецтво, коли надійшов граф М. Ю. Вельгорський і перебив його.

— Ось вина і причина теперішнього клопоту вашого,— сказав Василь Андрійович, показуючи на мене графові.

Граф щиро потиснув мені руку. Я зробив уже проект на запитання, як увійшов слуга і промовив якимсь мені не знайоме превосходительне прізвище. Я побачив, що мій проект не легко виконати, вклонився та й вийшов, як то кажуть, спіймавши облизня.

А тим часом молоде здоров'я перемагало. Учень мій, як казковий славетний богатир, оживав і дужчав на очах. Він за якийсь тиждень після двотижневої гарячки звівся на ноги і почав ходити, тримаючись за своє ліжко, але так скудно й невесело, що я, незважаючи на заборону лікаря говорити з ним на абстрактні теми, якимсь спитав його: «Ти видужуєш, тобі весело, чого ж ти нудьгуєш?» — «Я не нудькую, мені весело, але я не знаю, чого мені хочеться.. Мені хотілося б читати». Я спитав лікаря, чи можна йому дати читати щонебудь. «Не давайте, тим паче книжок серйозних» Що ж мені з ним робити? Доглядати його я не можу, а більше допомогти йому нічим. У цьому тяжкому роздумі зринула у мене в пам'яті «Перспектива» Альберта Дюрера⁴³ з російським тлумаченням, яку я во время оно вивчав, вивчав та й кинув, не добравши глузду. І дивно. Я згадав про плутанину Альберта Дюрера і зовсім забув про прегарний тлумачний курс лінійної перспективи нашого професора Воробйова. Рисунок до цього курсу перспективи були в мене у папці (правда, в безладді). Я зібрав їх і, спочатку порадившись з медиком, віддав їх своєму учневі разом з циркулем та косинцем і відразу ж таки прочитав йому першу лекцію з лінійної перспективи. Другу і третю лекції перспективи мені вже не було потреби витлумачувати йому: він як швидко видужував, так швидко й розумів цю математичну науку, хоч і не знав чотирьох правил арифметики.

Лекції перспективи кінчилися. Я просив старшого медика виписати його з лікарні, але медик гігієнічно розтлумачив мені, що для остаточного одужання йому доконче треба бути під медичним наглядом ще хоч би з місяць. Не маючи іншої ради, я мусив погодитись.

За цей час я часто зустрічався з Карлом Павловичем, бачив разів зо два чи зо три портрет Василя Андрійовича Жуковського після другого сеансу. В розмові з Карлом Павловичем помічав ненавмисні натяки на якийсь секрет, але, не знаю чому, я сам відхилив його відвертість. Я паче чогось боявся, а тим часом майже вгадував секрет.

Таємниця незабаром відкрилася. 22 квітня 1838 року рано-вранці одержую власноручну записку В. А. Жуковського такого змісту:

«Ласкавий добродію N. N.

Зайдіть завтра об одинадцятій годці до Карла Павловича і дожидайте мене в нього, дожидайте мене неодмінно, хоч би як пізно я приїхав.

В. Жуковський.

Р. S. Приведіть і його з собою».

Сльозами облив я цю святую записку і, не довіряючи їй кишені, затиснув у руці й побіг до лікарні. Швейцар, хоч і мав наказ пропускати мене в будь-яку годину дня, цього разу, однак, не пустив мене, сказавши: «Рано, ваше благородіє, хворі ще сплять». Мене це трохи охолодило. Я розтулив пальці, розгорнув записку, прочитав її мало не по складах, обережно згорнув її, поклав у кишеню і повільною ходою пішов додому, в душі дякуючи швейцарові за те, що він зупинив мене.

Давно, дуже давно, ще в парафіяльній школі, потай від учителя читав я славнозвісну перелицьовану «Енеїду» Котляревського.

Коли чого в руках не маєш,
То не кажи, що вже твоє,—

ці два рядки так глибоко викарбувались у моїй пам'яті, що я й тепер їх, повторюючи, часто припасовую до діла. Оці два рядки і спали мені на думку, коли я повертався додому. І справді, чи знав я напевне, що ця свята записка стосується його справи? Не знав, тільки передчував, а передчуття часто обманює. А що, якби воно тепер обмануло? Яке б я страшне зло зробив, та ще й кому? Найдорожчій людині! Подумавши так, я сам себе злякався.

За цю довжеленну добу я разів з двадцять підходив до дверей Карла Павловича і з якимсь незрозумілим страхом повертався назад. Чого я боявся, і сам не знаю. За двадцять першим разом я вирішив подзвонити, і Лук'ян, виглянувши у вікно, сказав: «Йх нема вдома». У мене наче гора з плечей упала. Наче я вчинив величезний подвиг і нарешті зітхнув вільно.

Бадьоро виходжу я з Академії на Третю лівію, як тут Карло Павлович назустріч. Я зовсім розгубився і хотів був тікати від нього, але він зупинив мене запитанням:

— Ви одержали записку від Жуковського?

— Одержав,— ледве чутно відповів я.

— Приходьте ж до мене завтра об одинадцятій годині. На все добре! До речі... якщо він може, приведіть і його з собою,— додав він і пішов.

«Ну,— подумав я,— тепер ніякого сумніву, а все ж:

Коли чого в руках не маєш,
То не кажи, що вже твоє».

Минуло кілька хвилин, і цей мудрий афоризм випарувався з моєї вельми непрактичної голови. Мене охопило непереносне бажання привести його завтра до Карла Павловича.

А чи дозволить медик? От питання. І щоб розв'язати його, я пішов до лікаря на квартиру, застав його вдома і розповів йому причину мого раптового візиту. Лікар навіть мені кілька фактів божевілля, що виникло з раптової радості або раптового горя. «А тим паче,— закінчив він,— що ваш протеже ще не зовсім видужав після гарячки». На такі аргументи відповідати не було чим. І я, подякувавши лікареві за добру пораду, попрощався і вийшов на вулицю. Довго шліфував я брук без будь-якого наміру; хотів був зайти до старого Венеціанова, чи не скаже він мені чогось більш певного, та було вже після півночі, а він не наш брат бурлака,— виходить, нема чого й думати про полуношні одвідини. «Чи не піти мені,— подумав я,— на Троїцький міст полюбуватися на схід сонця?» Але до Троїцького мосту не близько, а я починав уже почувати втому. Чи не лучче мені з того всього сидіти спокійненько біля сих величезних сфінксів? * Нева ж та сама. Та сама, та не та. І, подумавши, я подався до сфінксів. Сівши на гранітну лавку, я сперся на бронзового грифона й довго любувався тихоплиною красунею Невою.

Сходило сонце, коли на Неву по воду прийшов академічний швейцар і розбудив мене, примовляючи ніби повчально: «Добре, що люди ще не ходять, а то подумали б: який гультай».

Подякувавши гривеником швейцарові за послугу, я пішов додому і заснув уже справжнім, як кажуть, хазяйським сном.

Рівно об одинадцятій годині прибув я на квартиру до Карла Павловича, і Лук'ян, відчиняючи мені двері, сказав: «Просили підждати». У майстерні впала мені в очі знайома тільки своєю славою та Міллеровим естампом картина Цампієрі «Іоанн Богослов». Знову заковика! Чи не з нагоди цієї картини пише мені Василь Андрійович? Чому ж він пише: «Приведіть і його з собою»? Записка була при мені, я дістав її і, прочитавши кілька разів *post scriptum*, трохи заспокоївся і підійшов до картини ближче, та проклятий сумнів заважав мені досхочу навішатися цим надзвичайно витонченим твором.

Хоч як заважав мені сумнів, однак я не помітив, як увійшов до майстерні Карло Великий у супроводі графа Вельггорського і В. А. Жуковського. Я, вклонившись, поступився їм своїм місцем і відійшов до портрета Жуковського. Вони довго мовчки любувалися великим твором бідолашного му-

* Сфінкси — на набережній Неві в Петербурзі біля Академії мистецтв поставлені були 1834 року два кам'яні сфінкси, привезені з Єгипту.

ченика Цампієрі, а я завмирав від дождання. Нарешті Жуковський витяг з кишені складений по формі документ і, подаючи мені, промовив:

— Передайте це учневі вашому.

Я розгорнув папір. Це була його відпускна, засвідчена графом Вельгорським, Жуковським і К. Брюлловим. Я по-божно перехрестився і тричі поцілував ці славетні підписи.

Я дякував як міг великому людяному тріо і, попрощавшись абияк, вийшов у коридор та й побіг до Венеціанова.

Старий зустрів мене радісним запитанням: «Що нового?» Я мовчки витяг з кишені неоціненну грамоту і подав йому.

— Знаю, все знаю,— сказав він, повертаючи мені папір.

— Та я ж то нічого не знаю! Дуже прошу, розкажіть мені, як все це сталося.

— Хвалити бога, що сталося, а ми спершу пообідаємо, а потім я візьмусь розказувати. Історія довга, а головне — прекрасна історія.

І він голосно прочитав з Жуковського:

Дети, овсяный кисель на столе, читайте молитву⁴⁴.

— Читаємо, татку,— почувся жіночий голос, і з вітальні вийшли дочки Венеціанова, а з ними А. М. Мокрицький. Ми сіли за стіл. За обідом, проти звичаю, було якось гамірно й весело. Старий захоплено розповів історію портрета В. А. Жуковського і майже не згадав про власну участь у цій благородній історії. Тільки в кінці додав: «А я був лише простим маклером у цій великодушній справі».

А сама справа ось як відбувалася.

Карло Брюллов написав портрет Жуковського, а Жуковський і граф Вельгорський цей самий портрет запропонували царській сім'ї за 2500 карбованців асигнаціями і за ці гроші визволили мого учня. А старий Венеціанов, як він сам висловився, зіграв у цій добрій справі роль щирого і благородного маклера.

Що ж мені тепер робити? Коли і як мені сповістити йому цю радість? Венеціанов порадив мені те саме, що й лікар, і я був цілком певний, що ця обачність конче потрібна. Але як же я витримаю! Чи припинити свої одвідини на деякий час? Не можна, він подумає, що я теж занедужав чи відцурався його, і журитиметься. Подумавши, я зібрав усю силу волі й пішов до лікарні Марії Магдалини. Перший сеанс я витримав, що краще й не треба, за других і третіх одвідин я вже почав його потроху підготовляти. Питав медика, коли його можна виписати з лікарні. І медик не радив поспішати. Мене знову почала мучити нетерплячка.

Якось уранці приходять до мене його колишній хазяїн і ні сіло ні впало починає мені дорікати, що я пограбував його просто-таки по-варварському, що я вкрав у нього найкращого робітника і що він через мене втрачає не одну тисячу карбованців! Я довго не міг зрозуміти, в чім річ і яким чином я став грабіжником. Нарешті він сказав мені, що вчора покликав його дідич, розповів йому все як було і вимагав у нього знищення контракту. І що вчора ж таки він був у лікарні, і що хворий нічого про це не знає. «От і вся тобі обачність!» — подумав я. «Чого ж ви тепер од мене хочете?» — спитав я його. «Нічого, хочу дізнатись тільки, чи правда все це». Я відповів: «Правда», і він пішов.

Я був задоволений, що справа так повернула: він тепер уже підготовлений і може прийняти цю звістку спокійніше, ніж перше.

— Це правда? Можна вірити тому, що я чув? — таким питанням зустрів він мене біля дверей своєї палати.

— Я не знаю, що ти чув.

— Мені казав учора хазяїн, що я... — І він зупинився, наче боячись закінчити фразу. І, помовчавши трохи, ледве чутно вимовив: — Що мене відпущено!.. Що ви... — І він залився слізьми.

— Заспокойся,— сказав я йому,— це ще тільки схоже на правду.— Але хлопець нічого не чув і не переставав плакати.

За кілька днів він виписався з лікарні й, дуже щасливий, оселився в мене на квартирі.

Багато, незліченно багато прекрасного в божественній, безсмертній природі, але тріумф і вінець безсмертної краси — це збуджене від щастя лице людини. Вищого, прекраснішого в природі я нічого не знаю. І цими чарами раз у житті мені пощастило досхочу натішитися.

Протягом кількох днів він був такий щасливий, такий прекрасний, що я не міг дивитися на нього без зворушення. Він переливав і в мою душу своє безкрає щастя.

Бурхливе захоплення його змінювалось тихою усмішкою радості. У всі ці дні він хоч і брався до роботи, та йому не працювалось. І він бувало покладає свій малюнок у папку, витягне з кишені відпускну, прочитає її мало не по складах, перехреститься, поцілує і заплаче.

Щоб одвернути його увагу від предмета його радості, я взяв у нього відпускну нібито для того, щоб засвідчити її в громадянській палаті, а його щодня водив у академічні галереї. А коли пошили вбрання, я одягнув хлопця, як нянька, і пішли ми в губернську управу. Засвідчивши безцінний акт, повів я його у Строганову галерею, показав йому ори-

гінал Беласкеса. І тим закінчилися того дня наші походеньки.

Другого дня, годині о дев'ятій ранку, одягнув я його знову, одвів до Карла Павловича, і як батько любого сина передав вчителю, так я передав його безсмертному нашому Карлові Павловичу Брюллову.

З того дня він почав одвідувати академічні класи і став пансіонером Товариства заохочення художників.

Давно вже я збирався змінити нашу Північну Пальміру на який-небудь тихий куточок гостинної провінції. Цього року бажаний куточок звільнився в одному з провінційних університетів, і я поспішив скористатися з цього. Во время оно, коли я одвідував гіпсовий клас і мріяв про країну чудес, про світову столицю, увінчану куполом Буонаротті*, — якби мені тоді давали місце вчителя малювання при університеті, я кинув би олівець і вигукнув би: «Та й варто ж хіба після цього вивчати божественне мистецтво!» А тепер, коли уява урівноважилася із здоровим глуздом, коли в майбутнє не крізь райдужну призму, а так просто дивиться, то мимоволі в голову лізе приказка: «Краще сипиця в жмені, ніж журавель у небі».

Ще взимку мені треба було їхати на місце, але деякі власні справи, а надто справи учня, тепер уже не мого, а К. Брюллова, мене затримали в столиці, потім недуга його та повільне одужування і, нарешті, фінанси. Коли все це гаразд кінчилося, я, як сказав уже, влаштував свого любого хлопчину під крилом Карла Великого і в перших числах травня виїхав, і надовго виїхав, із столиці.

Покидаючи любого учня свого, я передав йому свою квартиру з мольбертом та іншими мізерними меблями і з усіма гіпсовими речами, що їх теж не можна було взяти з собою. Я радив йому до зими запробити до себе якого товариша, а зимою приїде до нього Штернберг, який був тоді на Україні і з яким я умовився зустрітися в одного спільного знайомого у Прилуцькому повіті. Під час цієї зустрічі я збирався попросити предоброго Віля, щоб він, повернувшись до столиці, оселився з моїм учнем на квартирі. Так воно і сталося на превелику мою радість. Радив ще йому навідуватися до Карла Павловича, але обережно, щоб не набридати йому частими візитами, не нехтувати класами і як можна більше читати. А в кінці просив його частенько пи-

* Світова столиця, увінчана куполом Буонаротті — Рим, куди в той час командували для удосконалення крапчих вихованців Академії мистецтв після закінчення ними курсу. Купол Буонаротті — купол собору Петра в Римі, побудований за проектом Мікеланджело Буонаротті.

сати мені листи, і писати так, як би він писав батькові рідному.

І, здавши його на ласку одвічної матері, я розстався з ним, і — гай-гай! — розстався навіки...

Перші листи його одноманітні і схожі на докладний і монотонний щоденник школяра. І тільки для мене вони цікаві, ні для кого більше. В дальших листах почав виявлятися і лад, і письменність, а іноді навіть і зміст, як, наприклад, його дев'ятий лист.

«Сьогодні, о дев'ятій годині ранку, звипули ми у свій картину розп'яття Христового і з натурщиками відіслали в лютеранську Петропавловську церкву. Карло Павлович доручив мені супроводжувати її до самої церкви. За чверть години він і сам приїхав; при ньому звелів натягнути знову на раму і поставити на місце. Вона не була ще покрита лаком і тому здала й не показувала нічого, крім темної матової плями. По обіді ми пішли з Михайловим⁴⁵ і покрили її лаком. Незабаром прийшов і Карло Павлович; спершу сів він на передню лаву; посидівши трохи, він перейшов на найдальшу. Тут і ми підійшли до нього й посідали. Довго він сидів мовчки, тільки зрідка примовляв: «Вандал! Жодного променя світла на алтар. І навіщо їм картини? От якби, — сказав він, звертаючись до нас і показуючи на арку, що розділяла церкву, — якби на всю величину цієї арки написати картину «Розп'яття Христа», то це була б картина, гідна богочоловіка».

О, якби хоч соту, хоч тисячну частку міг я передати вам того, що я від нього чув тоді! Та ви самі знаєте, як він говорить. Його слова не можна покласти на папір, вони скам'яніють. Він тоді ж таки створив цю величезну картину з усіма щонайдрібнішими подробицями, написав і на місце поставив. І яка картина! Миколи Пуссена⁴⁶ «Розп'яття» — просто суздальщина*, а про Мартена нема що й казати.

Довго він ще фантазував, а я слухав його побожно; потім він надів капелюха і вийшов, а слідом за ним і я з Михайловим. Проходячи повз статуї апостолів Петра й Павла, він промовив: «Ляльки в мокрому шматті! А ще з Торвальдсена!» Проходячи повз крамницю Даціаро⁴⁷, він увійшов

* Просто суздальщина — грубий ремісницький виріб; у місті Суздалі, колишньої Владимирської губернії, працювали іконописці-ремісники.

у натовп роззяв і зупинився біля вікна, завішаного розфарбованими французькими літографіями. «Боже мій, — подумав я, дивлячись на нього. — І це той самий геній, який ось допіру так високо ширяв у сфері прекрасного мистецтва, тепер любується нудотними красунями Гревідона!»⁴⁸ Незрозуміло! А тим часом — правда.

Сьогодні вперше я не був у класі, бо Карло Павлович не пустив мене, — посадив нас з Михайловим за шапки двох проти себе одного і програв нам колясу на три години. Ми поїхали на острови, а він зостався вдома дожидати нас на вечерю.

P. S. Не пам'ятаю, чи я писав вам у попередньому листі, що у вересневий третинний екзамен мене переведено до натурного класу за «Бійця» номером першим.

Якби не ви, мій незабутній, мене б і через рік не перевели до натурного класу. Я почав одвідувати анатомічні лекції професора Буяльського. Він тепер читає кістяк. І що я знаю кістяк напам'ять, то це теж з вашої ласки. Скрізь і в усюму ви, мій єдиний, мій незабутній добродійнику. Прощайте.

Вірний вам усім єством своїм N. N.»

Я маю намір довести його історію до кінця його ж таки власними листами, і це буде тим цікавіше, що в своїх листах він часто описує роботу і майже щоденний домашній побут Карла Павловича, якого він був і улюбленим учнем, і товаришем. Для майбутнього біографа К. Брюллова я згодом видам усі його листи, а тепер наведу тільки ті, що безпосередньо стосуються його занять та розвитку на ниві мистецтва і розвитку його внутрішнього високоморального життя.

«Ось уже й жовтень кінчається, а Штернберга все нема та й нема. Я не знаю, що мені робити з квартирою. Вона мене не обтяжує, я плачу за нею навпіл з Михайловим. Я майже безвихідно у Карла Павловича, тільки ночувати приходжу додому, а іноді й ночую в нього. А Михайлов на ніч додому не приходить. Бог його знає, де він і як він живе? Я з ним зустрічаюся тільки в Карла Павловича та інколи в класах. Він дуже оригінальна, доброго серця людина. Карло Павлович каже мені зовсім перейти до нього жити, але мені й совісно, і, боюсь вам сказати, мені здається, що я вільніший при своїй квартирі, а по-друге, мені страшенно хочеться прожити хоч кілька місяців разом зі Штернбергом тому власне, що ви мені так радили. А ви мені поганого не порадите».

Карло Павлович надзвичайно старанно працює над копією з картини Доменікіно «Іоанн Богослов». Копію цю замовила йому Академія мистецтв. Під час роботи я читаю. У нього неабияка своя бібліотека, але зовсім невпоряджена. Кілька разів ми бралися дати їй який лад, та все марно. А втім, читати є що. Карло Павлович обіцяв Смірдіну⁴⁹ зробити малюнок для його «Ста літераторів», а за те до його послуг вся бібліотека Смірдіна. Я прочитав уже майже всі романи Вальтера Скотта і тепер читаю «Історію хрестових походів» Мішо⁵⁰. Мені вона подобається більше за всі романи, і Карло Павлович каже, що йому теж. Я накидав ескіз, як Петро Пустинник⁵¹ веде натовп перших хрестоносців через одне з німецьких містечок, дотримуючись манери і костюмів Реча. Показав Карлові Павловичу, і він дуже суворо заборонив мені брати сюжети з будь-чого, крім біблії, стародавньої грецької та римської історії. «Там, — сказав він, — усе просто-та і грація, а в середній історії — аморальність і потворність». І в мене тепер у хаті, крім біблії, жодної книжки нема. «Мандрівку Анахарсиса» й «Історію Греції» Гіліса я читаю в Карла і для Карла Павловича, і він завжди слухає з однаковою приємністю.

О, якби ви бачили, з якою увагою, з якою душевною любов'ю закінчує він свою копію! Я просто побожно ставлюсь до нього, та й не можна інакше. Але яка то чарівна, магічна сила оригіналу! Чи це просто упередження, чи, може, час так чудесно ступував ці фарби, чи Доменікіно... Ба ні, це грішна думка. Доменікіно ніколи не міг бути вищим за нашого божественного Карла Павловича. Мені іноді хочеться, щоб скоріше винесли оригінал.

Якось за вечерею зайшла мова про копії, і він сказав, що ні в живописі, ні в скульптурі він не допускає справжньої копії, себто відтворення. А що в словесній поезії він знає одну-єдину копію, — це «Шільйонський в'язень» Жуковського. І зараз же прочитав його напам'ять. Як він чудово вірші читає! Йй-богу, краще за Брянського⁵² й Каратигіна⁵³.

До речі, про Каратигіна. Цими днями випадково зайшли ми до Михайлівського театру. Ішла, як він висловився, переселена драма — «Тридцять років, або Життя кар'яра»⁵⁴. Між другою і третьою дією він пішов за лаштунки й одягнув Каратигіна для ролі старця. Публіка дуріла, сама не знала чого! Як багато важить костюм для доброго актора.

Тальйоні вже приїхала до Петербурга і незабаром почне свої чарівні польоти. Він, однак, чомусь її не полюбляє. Ох, якби скоріше Штернберг приїхав! Я, не бачивши, полюбив його. Карло Павлович для мене занадто величезний, і, незважаючи на його добрість і приязнь, мені іноді здається,

що я — сам-один. Михайлов прекрасний і благородний товариш, але нічим не захоплюється, ніяка краса, здається, його не чарує. А може, я його не розумію. Прощайте, мій незабутній добродійнику!»

«Я невимовно радий! Давно і так нетерпляче очікуваний Штернберг нарешті приїхав. І як зненацька, несподівано. Я злякався і довго не вірив своїм очам; думав, чи, бува, не привид. Я ж у той час komponував ескіз «Бзекііль на полі, всьому кістьми». Це було вночі, годині о другій. Раптом двері відчиняються, — а я заглибився в «Бзекііля» й забув замкнути двері на ключ, — двері відчиняються і з'являється в шубі і в теплій шапці людська постать. Я спершу злякався і сам не знаю, як вимовив: «Штернберг?!» — «Штернберг», — відповів мені він, і я, не давши йому шубу скинути, став цілувати його, а він відповідав тим самим. Довго ми мовчки любовались один одним, нарешті він згадав, що поштар біля воріт дожидає, і пішов до поштаря, а я до двірника — попросити, щоб переніс речі до хати. Коли все це було зроблено, ми вільно зітхнули. І дивна річ. Мені здавалося, що я зустрів давнього знайомого або, краще сказати, бачу вас самих перед собою. Поки я розпитував, а він розказував, де і коли він вас бачив, про що говорили і як розійшлися, то й ніч минула. І ми тоді тільки світанок помітили, коли побачили, що від свічника падає ясно-блакитна тінь.

— Тепер, я думаю, можна й чаю напитися, — сказав він.

— Та й я думаю, що можна, — відповів я. І ми пішли в «Золотий якір».

Після чаю поклав я його спати, а сам пішов сказати про мою радість Карлові Павловичу, але він теж спав. Нічого не вдієш, я вийшов на набережну і не встиг пройти кількох ступнів, як зустрів Михайлова, що теж, здається, цілу ніч не спав; він ішов з якимсь добродієм у пальті і в окулярах.

— Лев Олександрович Елькан⁵⁵, — сказав Михайлов, показуючи на добродія в окулярах.

Я назвав своє прізвище, і ми потиснули один одному руку. Потім я сказав Михайлову про приїзд Штернберга, і добродій в окулярах зрадів, наче це приїхав його давно сподіваний друг.

— Де ж він? — спитав Михайлов.

— У нас на квартирі, — відповів я.

— Спить?

— Спить.

— Ну, тоді ходімо в «Капернаум», — там, десь-то, ще не сплять, — сказав Михайлов. Добродій в окулярах кивнув головою і вони, взявшись під руки, пішли, і я слідом за ними.

Проходячи повз квартиру Карла Павловича, я помітив у вікні голову Лук'яна і з цього зробив висновок, що маестро уже встав. Я попрощався з Михайловим і з Ельканом і пішов до нього. В коридорі я зустрів його зі свіжою палітрою й чистими пензлями, привітався з ним і повернувся назад. Тепер я не тільки вголос, а й сам собі читати не міг би. Походивши трохи по набережній, я пішов додому. Штернберг іще спав; я тихенько сів на стільці навпроти його ліжка і любувався його по-дитячому непорочним обличчям. Потім узяв олівця й папір і заходився малювати сонного вашого, а отже, і мого друга. Схожість і вираз як на ескіз вийшли добре, і тільки я окреслив усю постать і намітив складки ковдри, як Штернберг прокинувся і спіймав мене на гарячому. Я збентежився; він це помітив і засміявся щирим сміхом. «Покажіть, що ви зробили?» — сказав він, встаючи. Я показав. Штернберг знову засміявся і став вихвалити мій рисунок. «Я коли-небудь відплачу вам тим самим», — сказав він, сміючись. І, схопившись з ліжка, умівся, розв'язав чемодан, почав одягатися. З чемодана, з-під білизни, Штернберг вийняв товсту папку і, подаючи її мені, сказав: «Тут усе, що я зробив торішнього літа на Україні, крім декількох картинок олійними фарбами й аквареллю. Подивіться, як масте час, а мені треба декуди поїхати. До побачення! — сказав він, подаючи мені руку. — Не знаю, що сьогодні в театрі. Я страшенно за ним зпудьгувався. Підемо разом до театру». — «Залюбки, — сказав я. — Тільки ви зайдіть за мною до натурального класу». — «Добре, знайду», — сказав він уже за дверима.

Якби не прийшов по мене Лук'ян від Карла Павловича, я й гадки не мав би про обід, мені навіть досадно було, що заради Лук'янового ростбіфа я мусив покинути Штернбергову папку. За обідом я сказав Карлові Павловичу про мою щастя, і він побажав його бачити. Я сказав йому, що ми умовилися з ним бути в театрі. Він виявив бажання пристати до нас, коли йде що-небудь порядне. На щастя, того дня в Александринському театрі ставили «Зачарований дім»⁵⁶. Клас уже закінчувався, коли зайшов Карло Павлович; він забрав мене і Штернберга з собою, посадив у свою коляску, і ми поїхали дивитися Людовіка XI. Так закінчився перший день.

Другого дня вранці Штернберг узяв свою товсту папку, і ми вирушили до Карла Павловича. Він був зачарований вашою, як він висловився, одноманітно-різноманітною батьківщиною і задумливими земляками вашими, так прекрасно правдиво переданими у Штернберга.

Яка безліч рисунків і яке все прекрасне! На маленькому клаптику сіренького обгорткового паперу проведено поземку

ліцію, на першому плані вітряк, пара волів коло воза з мішками. Все це не намальовано, а тільки натягнуто, але яка це чарівність! Очей не одведеш. Або в тіні крилатої верби край самого берега біленька, соломою вкрита хатка вся відбилася у воді, як у дзеркалі. Під хаткою бабуся, а на воді качки плавають. От і вся картина, і яка повна, жива картина!

І таких картин, або, краще сказати, животрепетних начерків повна Штернбергова папка. Чудесний, незрівнянний Штернберг! Недарма його поцілував Карло Павлович.

Мимоволі згадав я братів Чернецових⁵⁷; вони недавно повернулися з мандрівки по Волзі і приносили Карлу Павловичу показати свої рисунки: величезна папка ватманського паперу, по-німецькому ретельно пірцем покреслена. Карло Павлович глянув на кілька рисунків і, закривши папку, сказав, — звичайно, не братам Чернецовим: «Я тут не тільки матінки Волги, а й калюжі путящої не сподіваюсь побачити». А в одному ескізі Штернберга він бачить усю Україну. Йому так сподобалася ваша батьківщина і сумовиті обличчя ваших земляків, що він сьогодні за обідом поставив уже собі хутір на березі Дніпра, поблизу Києва, з усіма угіддями у щонайчарівнішій декорації. Одне, чого він боїться і чого ніяк спекатись не може, — це дідичі, або, як він називає їх, феодалі-собачники.

Він зовсім дитина, дитина з усією привабливістю.

І сьогоднішній день ми закінчили спектаклем: ставили Шіллерових «Розбійників». Опері майже нема, інколи поставлять «Роберта» чи «Феннелу»⁵⁸. Балет або, краще сказати, Тальйоні все знищила. Прощайте, мій незабутній добродійнику!»

«Ось уже більше як місяць ми живемо разом з незрівнянним Штернбергом, і живемо так, що дай боже рідним братам так жити. Та й яке ж він добре, лагідне створіння! Справдешній художник! Йому все усміхається, як і він всьому усміхається. Щаслива, завидна вдача! Карло Павлович його дуже любить. Та й хіба можна, знаючи, не любити його?

Ось як ми проводимо дні і ночі. Вранці о дев'ятій годині я йду в живописний клас. (Я вже роблю етюди олійними фарбами і на останньому екзамені одержав третій номер). Штернберг зостається вдома і робить зі своїх ескізів або малюнки аквареллю, або невеличкі картини олійними фарбами. Об одинадцятій годині я або заходжу до Карла Павловича, або приходжу додому і снідаю разом із Штернбергом чим бог послав. Потім я знову йду в клас і зостаюся там до третьої години. О третій годині ми йдемо обідати до мадам Юр-

генс. Інколи і Карло Павлович з нами, бо я майже щодня в цей час заставав його у Штернберга, і він часто відмовлявся від розкішного аристократичного обіду заради мізерного демократичного супу. Воістину надзвичайна людина! По обіді я йду в класи. На сьому годину в класи приходять Штернберг, і ми або йдемо в театр, або, трохи погулявши по набережній, вертаємось додому, і я читаю що-небудь уголос, а він працює, або я працюю, а він читає. Недавно ми прочитали «Вудстока» Вальтера Скотта. Мене незвичайно зацікавила сцена, де Карл II Стюарт, ховаючись під чужим ім'ям у замку старого баронета Лі, відкривається його дочці Юлії Лі, що він король Англії, і пропонує їй при дворі своєму почесне місце наложниці. Справжня королівська подяка за гостинність. Я начеркав ескіз і показав Карлові Павловичу. Він похвалив мій вибір і самий ескіз і сказав вивчати Павла Делароша⁵⁹.

Штернберг недавно познайомив мене з сім'єю Шмідта. Це якийсь його далекий родич, прекрасна людина, а сім'я його — просто благодать господня. Ми часто вечорами буваємо в них, а по неділях і обідаємо. Прехороша, мила сім'я! Я завжди виходжу від них наче чистішим і добрішим. Я не знаю, як і дякувати Штернбергові за це знайомство.

Ще познайомив він мене з родиною укфайнського аристократа, того самого, в котрого ви з ним зустрічалися торішнього літа на Україні. Я рідко там буваю і то, власне, заради Штернберга. Не до душі мені цей поблажливий тон і підле підлабузництво його неотесаних гостей, яких він годує своїми розкішними обідами й напуває українською слив'яною. Я довго не міг зрозуміти, як це Штернберг терпить такі картини? Нарешті питання з'ясувалося само собою. Він одного разу повернувся від Тарновських⁶⁰ зовсім не схожий на себе, себто сердитий. Довго мовчки ходив по кімнаті, нарешті ліг у ліжку, встав і знову ліг; і це повторив разів зо три, нарешті заспокоївся й заснув. Чую — він уві сні вимовляє ім'я однієї з небог Тарновського. Тепер я почав догадуватися, в чому річ. На другий день Вільо мій знову подався до Тарновських і повернувся пізно вночі заплаканий. Я вдав, ніби не помічаю цього. Він упав на канапу і, затулівши лице руками, плакав, як дитина. Так минула добра година. Потім підвівся він з канапи, підійшов до мене, поцілував і гірко усміхнувся; сів біля мене і розказав мені історію свого кохання. Історія звичайнісінька. Він закохався у старшу небогу Т[арновського], а вона хоч і відповіла йому тим самим, але заміж вийти воліла за якогось лисого доктора Бурцева. Звичайнісінька історія. Після сповіді він трохи заспокоївся, і я вклав його в ліжку.

На другий і третій день я його майже не бачив: піде рано, прийде пізно, а де він проводив дні, бог його знає. Провбував я з ним заговорити, та він ледве мені відповідає. Кликав навідатись до Шмідтів — він заперечливо похитав головою. У неділю вранці я покликав його поїхати зо мною в оранжереї Ботанічного саду, і він, правда, вимушено, але погодився. Оранжереї на нього вплинули гарно. Він повеселішав, почав мріяти про мандрівку в ті чарівні краї, де ростуть всі ці дивні рослини, як у нас будяки.

Вийшовши з оранжереї, я порадив обідати на Крестовському в німецькому трактирі. Він залюбки погодився. По обіді ми послухали тірольців, подивилися, як спускаються з гір, і поїхали прямо до Шмідта. Шмідти того дня обідали у Фіцтума (інспектора університету) й zostались там на вечір. Ми туди, нас зустріли вигуком — де ми пропадали? У Фіцтума спізнали ми насолоду, слухаючи квінтет Бетгове-на й сонату Моцарта, де соло виконував славнозвісний Бем⁶¹, ідесь там коло першої години ночі повернулись додому. Сердешний Вільо знову замислився. Я не втішаю його, та й чим я можу його втішити?

Другого дня, за дорученням Карла Павловича, я пішов до крамниці Смірдіна і між іншими книжками взяв два номери «Библиотеки для чтения», де надруковано «Ніклас Нікльбі», роман Діккенса. Думаю влаштувати літературні вечори у Шмідтів і запросити Штернберга. Як задумано, так і зроблено. Того ж дня, після вечірніх класів, вирушили ми до Шмідтів з книжками під пахвою. Видумку мою зустріли з радістю, і після чаю почалось читання. Першого вечора читав я, другого Штернберг, потім знову я, потім знову він, і так ми чергувалися, аж поки не закінчили роман. Це дуже добре вплинуло на Штернберга. Після «Нікласа Нікльбі» таким способом прочитали ми «Замок Кенільворт», потім «Пертську красуню» і ще кілька романів Вальтера Скотта. Частенько просиджували ми з ним за північ і так незчулися, як і різдвяні святки настали. Штернберг майже заспокоївся, принаймні працює і рідше сумує. Дасть бог, що й це пройде. Прощайте, мій батьку рідний. Не обіцяю писати до вас скоро, бо святки настають, а я, з ласки Штернберга, окрім Шмідтів, завів ще деякі знайомства, і то знайомства, які слід підтримувати. Зробив я собі на свята новий костюм і з англійської байки пальто, точнісінько таке, як у Штернберга, щоб не даремне нас Шмідти називали Кастором і Поллуксом*. А на весну думаємо замовити

* Кастор і Поллукс — в античній міфології брати-близнюки; імена, що стали загальними для визначення вірної дружби.

собі камлотові шинелі. В мене тепер гроші водяться. Я почав малювати акварельні портрети, спершу по-приятельському, а потім і за гроші. Тільки Карлові Павловичу ще не показую — боюся. Я більше дотримуюсь Соколова⁶², — Гау⁶³ мені не подобається — нудотно-солодкий. Думаю ще взятися до французької мови, це конче треба. Бралась підготувати мене одна літня вдова з умовою, щоб я її сина вчив малювати. Взаємна послуга. Але мені це не подобається: по-перше, тому, що далеко ходити (в Ертелів провулок), а по-друге, пацькатися дві години з розбещеним хлопчиськом — це теж добра морока. То краще я ці дві години віддам на акварельний портрет і заплачу вчителєві гроші. Я гадаю, і ви скажете, що краще. У Карла Павловича є Гіббон⁶⁴ французькою мовою, і я не можу дивитись на нього байдуже. Не знаю, чи бачити ви його ескіз, або, краще сказати, невелику картину «Приїзд Гензеріха до Рима». Тепер вона в нього у майстерні. Чудова! Як чудове усе, що виходить з-під його пензля. Якщо не бачили, то я зроблю невеликий малюнок і пришлю вам. «Бахчисарайський фонтан» теж пришлю. Це, здається, ще при вас почато?

Ой, стривайте! Трохи не забув — готується надзвичайна подія: Карло Павлович жениться, після свят і весілля. Наречена його — дочка ризького почесного громадянина Тімма. Я не бачив її, але, кажуть, надзвичайна красуня. Брата її я зустрічаю інколи в класі: він учень Заурвейда, напрочуд вродливий юнак. Коли все це відбудеться, то опишу вам якнай докладніше, а тепер ще раз прощайте, мій незабутній добродійнику!»

«Ось уже два місяці, як я не писав вам. Таке довге мовчання непростенне, але я начебто навмисне вичікував, поки кінчиться цікавий епізод з життя Карла Павловича. В останньому листі писав я вам про сподіване одруження. Тепер опишу вам докладно, як це сталося і як розладналося.

У самий день весілля Карло Павлович одягнувся, як він звичайно одягається, взяв капелюха і, проходячи через майстерню, зупинився перед конією Домінікіно, вже закінченою. Довго стояв він мовчки, потім сів у крісло. Крім нього й мене, в майстерні не було нікого. Мовчання тривало ще кілька хвилин. Потім він, звертаючись до мене, сказав: «Цампієрі начебто каже мені: «Не одружуйся, загниєш».

Я не знайшов, що йому сказати, а він узяв капелюха й пішов до своєї нареченої. Цілий цей день він не повертався додому. До весілля зовсім не готувалися. Навіть ростбіфа Лук'ян не смажив цього дня. Одне слово, на весілля й не ски-

далося. У класі я почув, що вінчатиметься він о восьмій годині вечора в лютеранській церкві святої Ганни, що на Кірочній. Після класу взяли ми зі Штарнбергом візника й вирушили на Кірочну. Церква вже була освітлена, і Карло Павлович з Заурвейдом та братом молодого був у церкві. Побачивши нас, він підійшов, подав нам руку і сказав: «Женюся». У цей час увійшла в церкву молода, і він пішов їй назустріч. Я зроду не бачив та й не побачу такої красуні. Увесь час вінчання Карло Павлович стояв у глибокій задумі. Він ні разу не глянув на свою прекрасну наречену. Вінчання кінчилося, ми поздоровили щасливе подружжя, провели його до карети і по дорозі заїхали до Клея, повечеряли й за здоров'я молодих випили пляшку кліко*. Усе це відбувалося 9 січня 1839 року. І у Карла Павловича весілля закінчилося пляшкою кліко. Ні того, ні наступних днів не було ніякого бенкету.

Через тиждень після цієї події зустрівся я з ним у коридорі, якраз навпроти квартири графа Толстого, і він закликав мене до себе йоставив обідати. Перед обідом він щось черкав у своєму альбомі, а мені сказав читати «Квентіна Дорварда»⁶⁵. Тільки що я почав читати, як він зупинив мене й досить голосно гукнув: «Еміліє!» За хвилину увійшла невимовної краси жінка, дружина його. Я незграбно вклонився їй, а він сказав: «Еміліє! На чому ми зупинилися? Або ні, сідай, ти сама читатимеш. А ви послухайте, як вона майстерно читає по-російському». Вона спершу не хотіла читати, але потім розгорнула книжку, прочитала кілька фраз, дуже по-німецькому вимовляючи, зайшла сміхом, кинула книжку і втекла. Він покликав її знову і з ніжністю закоханого попросив її сісти за фортепіано і заспівати відому каватину з «Норми». Зовсім без манірності сіла вона за інструмент і по кількох прелюдіях заспівала. Голос у неї не сильний, не ефектний, але такий солодкий, чарівливий, що я слухав і сам собі не вірив, що це співає істота смертна, земна, а не яка-небудь ефірна мавка. Чи це магічний вплив краси, чи вона справді добре співала, тепер я вам не можу сказати певно, тільки я й тепер ніби чую її чарівний голос. Карло Павлович теж був зачарований її співом, бо сидів він, склавши руки над своїм альбомом, і не чув, як увійшов Лук'ян і двічі повторив: «Обід подано».

По обіді на той самий стіл Лук'ян подав фрукти і пляшку лакрима-кристи. Пробило п'яту годину, і я оставив їх за столом і пішов у клас. На прощання Карло Павлович подав

* Кліко — французьке шампанське, пазває так за ім'ям власниці винних складів.

мені руку і попросив приходити до них щодня на обід. Я був безмежно радий з таких запросин.

Після класів зустрів я їх на набережній і приєднався до них. Невдовзі вони пішли додому й мене запросили до себе. За часм Карло Павлович прочитав «Анджело» Пушкіна і розказав, як покійний Олександр Сергійович просив його написати портрет його дружини і як він безцеремонно відмовив йому, бо дружина його зизоока. Він пропонував Пушкіну з самого нього написати портрет, але Пушкін відплатив йому тим самим. Незабаром після цього поета не стало, і так ми й не маємо його портрета. Кіпренський показав його якимсь дєнді, а не поетом.

Після чаю молода чарівна господиня навчила нас гальбевельф і програла мені сороківку, а чоловікові каватину з «Норми» і зараз же сіла за фортепіано й розплатилася. Після такого розкішного фіналу я подякував чарівній господині й господареві й подався додому. Це було вже далеко по півночі; Штернберг ще не спав, дожидав мене. Я, не скидаючи капелюха, розказав йому свої пригоди, і він назвав мене щасливим.

— Можеш позавидувати й мені, — сказав він. — Мене запрошує генерал-губернатор Оренбурзького краю до себе в Оренбург на літо. Я був сьогодні у Володимира Івановича Даля⁶⁶, і ми умовилися вже про подорож. На тому тижні — прощай! — Мене ця звістка приголомшила. Я довго не міг говорити і, отямившись, спитав його: «Коли ж це ти так швидко встиг усе оборудувати?» — «Сьогодні, — відповідає він. — Годині о десятій присилає по мене Григорович. Я прийшов. Він пропонує мені цю подорож. Я згоджуюсь, їду до Даля. — і справу влаштовано». — «Що ж я без тебе робитиму? Як же я житиму без тебе?» — спитав я його крізь слюзи. «Так, як і я без тебе. Будемо вчитися, працювати і самотини не помітимо. Слухай, — додав він, — завтра ми обідаємо у Йохіма. Він тебе знає і просив мене привести тебе до нього. Підеш?» Я відповів: «Піду». І ми полягали спати.

Другого дня ми обідали в Йохіма. Це син відомого каретника Йохіма, веселий, простий і прекрасно освічений німець. По обіді показав він нам свою збірку естампів і між іншим кілька зошитів тільки що одержаних чудових літографій Дрезденської галереї. А що це було в суботу, то ми й вечір провели в нього. За часм якось мова зайшла про кохання і про закоханих. Сердешний Штернберг сидів як на шпильках. Я намагався змінити розмову, та Йохім, як наемисне, роздував її. І наостанку про самого себе розповів такий анекдот:

— Коли я був закоханий у мою Адельгайду, а вона в мене ні, то я вирішив накласти на себе руки. Я вирішив

умерти від чаду. Приготував усе, що слід, як-от: написав записки декільком друзям і, між іншим, їй (і він показав на дружину), дістав пляшку рому і звелів принести жаровню з холодним вугіллям, скалок і свічку. Приготувавши все це, я замкнув на ключ двері, налив склянку рому, випив, і мені почався маритися «Бенкет Балтазара» Мартена⁶⁷. Я повторив дозу, і мені вже нічого не марилося. Оповідені про мою передчасну і трагічну смерть друзі збіглися, виламали двері й побачили мене п'яного як ніч. Річ у тому, що я забув жар розвести, а то неодмінно вмер би. Після цієї пригоди вона стала до мене прихильнішою і нарешті згодилася зробити мене своїм чоловіком.

Розповідь свою закінчив доброю склянкою пуншу. Йохім надзвичайно сподобався мені своєю манерою, і я поклав собі за обов'язок навідуватись до нього якнайчастіше.

Неділю ми провели у Шмідта, об одинадцятій годині повернулись додому і вже почали роздягатись, коли Штернберг, тикнувши руку в кишеню, витягнув звідти замість хусточки афішу.

— Я й забув! Сьогодні у Великому театрі маскарад, — сказав він, розгортаючи афішу. — Поїдемо!

— Мабуть, що поїдемо, спати рано, — сказав я, і, одягнувши замість сертуків ффраки, поїхали спочатку до Поліцейського мосту в крамницю костюмів, узяти капучини й чорні півмаски й подалися до Великого театру. Осяйну залу швидко наповняла замаскована публіка, музика гриміла, і в гаморі безлічі одночасних розмов верещали маленькі капучини. Невдовзі стало гаряче, і маска мені страшенно набридла; я скинув її, Штернберг теж. Може, декому це здалося дивним, та нам же що до того!

Ми пішли в горішні бічні зали передихнути від тисняви й духоти. Нами, хоч би на сміх, не зацікавилась жодна маска. Тільки на сходах зустрів нас Елькан, той самий добродій в окулярах, що зустрівся якомсь мені з Михайловим. Він мене впізнав, Штернберга теж упізнав і, регочучи на все горло, схопив нас у свої обійми. У цей час підійшов до нього молодий мічман, і він відрекомендував нам його, називаючи своїм щирим другом Сашею Оболонським. Була вже третя година, коли ми зійшли нагору. В одній з бічних зал був накритий стіл, і люди так смачно вечеряли, що мені захотілося їсти. Я пошепки сказав про це Штернбергові, а він уголос погодився. Але Елькан і Оболонський запротестували проти цього, вони рекомендували їхати до незмінного Клея і повечерять як слід. «А то, — додав Елькан, — тут не нагодують, а візьмуть удес'ятеро». Ми однастайно погодилися й поїхали до Клея.

Молодий мічман сподобався мені своєю хвацькою манерою. До цього часу я зустрічався тільки зі своїми скромними товаришами, а світського юнака оце вперше побачив зблизка. Каламбурами й дотепами так і сипле, а водевільних куплетів безліч, — просто чудовий хлопець. Ми просиділи у Клея аж до світанку, а тому що бравий мічман був трохи напідпитку, то ми взяли його до себе; з Ельканом розсталися в ресторани.

Ось як я тепер живу! По маскарадах вептаюся, в ресторанах вечеряю, гроші розтринькую. А чи давно ж, чи давно сляв над Невою той незабутній ранок, коли ви мене вперше побачили в Літньому саду перед статуєю Сатурна? Незабутній ранок, незабутній мій добродійнику. Чим і як я гідно віддячу вам? Крім чистої і щирої сльози-молитви, я нічого не маю.

О дев'ятій годині я своїм звичаєм пішов у клас, а Штернберг з гостем зостався вдома; гість іще спав. Об одинадцятій годині зайшов я до Карла Павловича і вислухав чарівну догану від чарівної Емілії Карлівни. До другої години грали ми в гальбе-цвельф. Вона хотіла, щоб я до обіду був у них. Я вже почав був згоджуватись, та Карло Павлович зауважив, що нехтувати класами не слід, і я, збентежений по вуха, подався у клас. О третій годині я знову прийшов, а о п'ятій покинув їх за столом і знову пішов у клас.

Так, як оце описано, проводив я всі дні у них, окрім суботи й неділі. Субота була присвячена Йохімові, а неділя — Шмідтові й Фітцуму. Ви помічаєте, що всі мої знайомі — німці. Але які прекрасні німці! Я просто закоханий у цих німців.

Штернберг цілий тиждень був заклопотаний своєю подорожжю і, мабуть, щось таки забув, така вже в нього вдача. В суботу ми пішли до Йохіма, зустріли там старого Кольмана⁶⁸, відомого аквареліста і вчителя Йохімового.

По обіді Кольман звелів учневі своєму показати нам свої студії з дерев, на що учень неохоче погодився. Етюди зроблено чорним та білим олівцем на сірому папері. І зроблено так чудово, так виразно, що я не міг налюбуватись ними. За один з етюдів він одержав другу срібну медаль. І добрий Кольман, як тріумф учня свого, дуже вихваляв цей етюд і всім святым божився, що він сам не намалює так прекрасно.

Штернбергові залишалось тільки днів зо два, не більше, провести з нами, тим-то Йохім і спитав його, що він збирається робити в ці дні. Штернберг, здається, про це й не подумав. І Йохім запропонував ось що. Завтра, себто в неділю, одвідати галереї Строганова і Юсупова, а в понеділок Ермітаж. Проект було прийнято. І другого дня заїхали ми до

Йохіма й вирушили в галерею Юсупова. Доповіли князеві, що такі й такі художники просять дозволу подивитись його алерею; на це ввічливий господар звелів сказати нам, що сьогодні неділя і прегарна погода, а тому він рекомендує нам, замість мистецької втіхи, втіху від розкішної погоди. Нам, звісно, залишилось подякувати князеві за люб'язну пораду, та й годі. Щоб не вислухати такої ж поради і у Строганова, ми вирушили в Ермітаж і години зо три втішались як справжні поклонники прекрасного мистецтва. Обідали в Йохіма, а вечір провели в театрі.

В понеділок уранці Штернберг одержав записку від Даля. Володимир Іванович писав йому, щоб він о третій годині був готовий до виїзду. Він поїхав попрощатися зі своїми друзями, а я заходився складати його чемодан. На третю годину ми вже були в Даля, а о четвертій поцілувались із Штернбергом коло Середньої рогатки, і я сам-один повернувся в Петербург мало не плачучи. Думав заїхати до Йохіма, але мені хотілось самотності і не хотілось їхати додому: я боявся порожнечі, що вразить мене в моїй квартирі. Відпустивши коло застави візника, я пішов пішки. Пройдена дорога не втомила мене, як я сподівався, і я довго ще ходив по набережній навпроти Академії. У квартирі Карла Павловича світилося. Невдовзі світло погасло, і за хвилину вийшов він з дружиною на набережну. Я, щоб не зустрітися з ними, пішов додому і, не світивши в хаті, роздягнувся й ліг спати.

Я тепер майже не буваю вдома: без Штернберга тоскно й порожньо. Михайлов оселився зо мною і, як і раніш, не сидить вдома. Він теж познайомився десь з мічманом Оболонським, мабуть, у Елькапа. Мічман часто приходив упочі і, якщо Михайлова нема вдома, лягав спати на його ліжку. Молодик цей мені починає менше подобатися, ніж перше: чи він таки одноманітний, чи мені так здається, бо я сам тепер на себе не схожий. І справді, класи одвідую так само ретельно, але працюю мляво. Карло Павлович це помітив, мені прикро, і я не знаю, як виправитись. Емілія Карлівна зо мною, як і раніш, ласкава, як і раніш, грає зо мною в гальбе-цвельф. Скоро по від'їзді Штернберга він сказав мені приготувати олівці й папір. Він хоче намалювати дванадцять голівок з дружини своєї у різних поворотах для задуманої картини за баладою Жуковського «Дванадцять зачарованих дів». Однак папір і олівці лежать без ніякого вжитку.

Це було наприкінці лютого; я своїм звичаєм обідав у них. Цього фатального дня вона здавалась мені особливо чарівною; за обідом частувала мене вином і була така ласкава, що коли пробило п'яту годину, я ладен був забути про клас, однак во-

на сама мені нагадала. Нічого не вдієш, я встав з-за столу й пішов, не прощаючись, пообіцявши зайти з класу й неодмінно обіграти її в гальбе-цвельф.

Класи кінчились, заходжу, як обіцяв, до них, мене на дверях зустрічає Лук'ян і каже, що пан сказали нікого не приймати. Я дуже здивувався з такої переміни й пішов додому. Вдома я застав Михайлова, що рідко трапляється, і бравого мічмана. За веселими теревеннями ми й незчулися, як минув вечір. Годині о дванадцятій вони пішли вечеряти, а я ліг собі спати.

Другого дня вранці по дорозі з класу заходжу я до Карла Павловича, входжу в майстерню, і він весело зустрічає мене такими словами: «Поздоровте мене, я знову парубок!» Спочатку я його не зрозумів, але він сказав те саме ще раз. Я все ще не врів, і він додав уже зовсім невесело: «Дружина моя вчора по обіді пішла до Заурвейдів і не повернулась». Потім він звелів Лук'янові сказати Липіну, щоб той подав йому палітру й пензлі. За хвилину все було подано, і він сів до роботи. На станку стояв незакінчений портрет графа Мусіна-Пушкіна⁶⁹. Він заходився працювати над ним. Хоч як він прикидався байдужим, робота явно зраджувала його. Нарешті він кинув палітру й пензлі і промовив ніби сам до себе: «Невже це мене так турбує? Працювати не можу». І він подався нагору. О другій годині я пішов у клас, все ще не зовсім упевнений в тому, що сталося. О третій годині, вийшовши з класу, я не знав, що робити; йти до нього чи дати йому спокій. Лук'ян зустрів мене в коридорі і поклав край моїм ваганням, сказавши: «Пан просять обідати». Усе ж обідав я сам, а Карло Павлович ні до чого й не доторкнувся, навіть за стіл не сів, скаржився, що голова болить, а сам куриє цигару. Другого дня він зліг у ліжку і пролежав два тижні. Весь цей час я не відходив од нього. Інколи він починав марити, але ні разу не промовив імені дружини своєї. Нарешті він почав одужувати і одного вечора покликав брата свого Олександра і просив пораяти йому адвоката, щоб він порушив клопотання про формальне розлучення. Тепер він уже виходить і замовив Довіцієлі велике полотно — думає почати картину «Вознесення божої матері» для Казанського собору. А дожидаючи полотна й літа, почав портрет на весь зріст князя Олександра Миколайовича Голіцина⁷⁰ [для Федора Івановича Прянишнікова. Старий на портреті сидітиме й буде в андріївській стрічці та в сірому фраку.

Не пишу вам про чутки, що ходять про Карла Павловича і в місті, і в самій Академії, чутки щонайбезглуздіші, обурливі, їх повторювати гріх. В Академії загальний голос називає автором цієї гидоти Заурвейда, і я маю підставу цьому

вірити. Нехай усе це трохи задавниться, і тоді я напишу вам про мої підозри. А поки набереться й виробиться матеріал, прощайте, мій незабутній добродійнику.

Р. С. Від Штернберга з Москви одержав я листа. Добрий Вільо, він і вас не забуває. Кланяється вам і просить, якщо трапиться вам зустріти на Україні небогу Тарновського, пані Бурцеву, то перекажіть їй від нього щонайглибше поважання. Сердешний Вільо, він усе ще пам'ятає її!»

Листа, що прийшов після цього, я не наводжу, бо в ньому, окрім безглузких пліток та щонайменшніх наклепів, адресованих на ім'я Карла Великого, нічого не було, а такі речі не повинні мати місця в розповіді про одного з найблагородніших людей. Нещасливе його одруження закінчилося полюбовною угодою, себто розлукою, за яку він заплатив їй тринадцять тисяч карбованців асигнаціями. Ото й усе, що є цікавого в листі.

«Петербурзького сіренького літа як не було. Надворі сира, гнила осінь, а в Академії нашій блискуча виставка. Що б то вам приїхати глянути на неї? І я вами полюбувався б. По лінії живопису з учнівських робіт нічого особливо виважного нема, окрім програми Петровського «Явлення янгола пастухам». Зате скульптура відзначилася — Рамазанов і Ставассер⁷¹, особливо Ставассер. Він зробив круглу статую молодого рибалки. І то як зробив! Просто чарівна річ, особливо вираз — живе лице, затаївши віддих, стежить за рухом поплавця. Я пам'ятаю, коли статуя була ще у глині, Карло Павлович несподівано зайшов у кабінет Ставассера і, любуючись його статуєю, порадив йому втиснути трохи нижню губу рибалки. Він це зробив, і вираз змінився. Ставассер ладен був молитися на великого Брюллова.

Про живопис взагалі скажу вам, що задля однієї картини Карла Павловича варто приїхати з Китаю, а не тільки з України. Чудо-богатыр за одним разом і підмалював, і закінчив, і тепер вгощася жадібну публіку своїм чудовим виворотом. Велика його слава! І неосяжний його геній!

Що мені сказати вам про самого себе? Одержав першу срібну медаль за етюд з натури. Ще написав невеличку картину олійними фарбами — «Сирітка хлопчик ділиться під тином своєю милостиною з собакою». От і все. Ціле літо ретельно ходив на заняття у класи і ранніми ранками — з Йохімом на Смоленське кладовище малювати лопухи та дерева. Мені Йохім дедалі більше до душі. Ми з ним майже щодня бачимось, він увесь час одвідує вечірні класи, добре зійшовся з Карлом Павловичем, і вони часто бувають один у

одного. Іноді ми дозволяємо собі прогулянку на Петровській або Хрестовській острови з метою намалювати чорну ялину або білу березу. Разів зо два ходили пішки в Парголово, і там познайомився його зі Шмідтами. Вони літом живуть у Парголово. Йохім надзвичайно задоволений цим знайомством. Та й хто не буде задоволений сім'єю Шмідта!

Розкажу вам ще одну прекумедну пригоду, що зо мною трапилася. На одному поверсі зо мною оселився недавно якийсь чиновник з родиною. Родина його — жінка, двоє дітей і небога, прегарна дівчина років п'ятнадцяти. Звідки я знаю всі ці подробиці, я вам зараз розкажу.

Ви пам'ятаєте добре вашу колишню квартиру: з малесенької передньої двері відчиняються в загальний коридор. Якоюсь відчиняю ці двері — і уявіть мій подив! Передо мною, збентежившись і зашарівшись до вух, стоїть прегарна дівчина. Я не знав, що сказати їй, і, з хвилину помовчавши, вклонився, а вона, закривши обличчя руками, побігла і зникла в сусідніх дверях. Я не міг зрозуміти, що б це могло означати, і, довго поміркувавши над різними здогадами та припущеннями, пішов у клас. Працював я погано; мені все заважала загадка дівчина. Другого дня вона знову зустріла мене на сходах і спалахнула, як і перше; я теж, як і раніш, остовпів. По хвилині вона засміялася так по-дитячому, так щиро, що я не втерпів і сам став сміятися. Чиїсь кроки зачоггали на сходах і урвали наш сміх. Вона приклала палець до уст і втекла. Я тихо піднявся сходами і ввійшов у свою квартиру ще більш спантеличений, ніж першого разу. Вона кілька днів не давала мені спокою. Я щохвилини виходив у коридор, сподіваючись зустріти знайому незнайомку, але вона, коли й вибігала в коридор, то так швидко ховалася, що я не встигав кивнути їй головою, не то що статечно вклонитися. Так було цілий тиждень. Я вже почав був забувати про неї. Тільки слухайте, що трапилось. У неділю, годині о десятій ранку, входить до мене Йохім і вводить — вгадайте, кого? Мою таємничу страшенно збентежену красуню.

— Я у вас піймав злодія, — казав він, сміючись.

Побачивши загадкову пустунку вкрай збентеженою, я сам збентежився анітрохи не менше за пійманого злодія. Йохім це помітив і, випускаючи її руку, лукаво усміхнувся. Звільнена красуня не зникла, як можна було чекати, а осталася тут-таки і, поправивши косиночку й косу, роздивилася і промовила: «А я думала, що ви якраз навпроти дверей сидите й малюєте, а ви он де, в другій кімнаті».

— А якби навпроти дверей він малював, тоді що було б? — спитав Йохім.

— Тоді я дивилася б у дірочку, як вони малюють.

— Чому в дірочку? Я певен, що товариш мій настільки ввічливий, що дозволить вам бути в кімнаті під час роботи.— Щоб підтвердити Йохімові слова, я кивнув головою і підсунув гості стільця. А вона, не звернувши уваги на мою ввічливість, обернулася до станка, де стояв недавно початий портрет пані Салової, і тільки почала захоплюватись намальованою красунею, як у коридорі залунав різкий голос:

— Де ж це вона пропала! Пашо!!

Гостя моя здригнулася і зблідла. «Тітонька»,— прошепотіла вона й кинулася до дверей, але раптом спинилася, приклала пальчика до вуст і, з хвилинку постоявши, зникла.

Посміявшись з цієї оригінальної пригоди, ми з Йохімом подались до Карла Павловича.

Пригода ця сама по собі мізерна, та мене вона ніби непокоїть, вона у мене з голови не виходить, я про неї увесь час думаю: Йохім іноді глузує з моєї задуми, і мені це не подобається. Мені навіть досадно, нащо він трапився під час цієї пригоди.

Сьогодні я одержав листа від Штернберга. Він збирається в якийсь похід на Хіву й пише, щоб не ждали його, як він перше писав, на свята в Петербург. Мені скучно без нього. Його для мене ніхто не замінить. Михайлов поїхав до свого мічмана в Кронштадт, і я вже більше як два тижні його не бачу. Преблагородна людина, прекрасний художник і, леле! який же він шалапут! Поки його нема, я за рекомендацією Фідтума запросив до себе студента Демського. Скромний і прекрасно освічений і, до того ж, бідний молодий поляк. Він цілий день проводить в аудиторії, а вечорами вчить мене французької мови й читає Гіббона. Двічі на тиждень, вечорами, я ходжу в залу Вільного економічного товариства слухати лекції з фізики професора... Ходжу ще, разом з Демським, раз на тиждень слухати лекції з зоології професора Куторги⁷². Як ви самі бачите, часу я не марную. Нудьгувати зовсім нема коли, а я все ж таки нудьгую. Мені чогось бракує, а чого — я й сам не знаю. Карло Павлович тепер нічого не робить і майже вдома не живе. Я з ним бачуся дуже рідко, і то на вулиці. Процавайте, мій незабутній, мій добродійнику. Не обіцяю вам писати скоро: час у мене минає скучно, монотонно,— писати нема про що, і я не хотів би, щоб ви дрімали над моїми одноманітними листами так, як я тепер дрімую над цим посланієм. Ще раз процавайте!»

«Я сказав вам неправду: обіцяв писати не скоро, а от не минуло й місяця після останнього мого посланія, а я знову беруся до листа. Подія поквацила! Це вона ввела вас в оману, а не я. Штернберг занедужав у хівинському поході, і розум-

ний, добрий Даль порадив йому покинути військовий табір і вернутись додому, і він цілком несподівано явився передо мною 16 грудня вночі. Якби я був сам у кімнаті, то прийняв би його за привид і, звичайно, злякався б; але ми були з Демським і перекладали найвеселіший розділ з «Брата Якова» Поль де Кока⁷³. Отож, сказати би так, поява Штернберга здалася мені майже природним явищем, хоч подив і радість мої від цього анітрохи не зменшилися. Після перших обіймів та поцілунків відрекомендував я йому Демського, і що була ще тільки десята година, то ми пішли в «Берлін» напиться чаю. Ніч, звичайно, минула в розпитах і в розповідях. На світанку Штернберг анемігся й заснув, а я, дождавшись ранку, взявся до його папки, такої ж повної, як і та, що він привіз вторік з України. Однак тут уже не та природа, не ті люди. Хоч усе таке ж прекрасне й виразне, але все зовсім інше, окрім легкого сумовитого серпанку, та це, десь-то, відсвіт задумливої душі художника. В усіх портретах Ван-Дейка головна риса — розум та благородство, і це пояснюється тим, що Ван-Дейк сам був високоблагородним розумником. Так я пояснюю собі загальну експресію прекрасних рисунків Штернберга.

О, коли б ви знали, як весело, як невимовно швидко й весело минають для мене тепер дні і ночі. Так весело, так швидко, що я не встигаю вивчити мініатюрного уроку п. Демського, за що й похваляється він зовсім од мене відмовитись. Та, хай бог боронить, я цього не допущуся. Знайомств наших не поменшало, не побільшало, всі ті самі, але всі вони так розцвіли, так повеселішали, що мені просто не сидиться вдома. Хоч, правду вам сказати, вдома в мене теж не без краси, не без чарів! Я кажу про сусідку, про ту саму злодійку, що її спіймав коло дверей Йохім. Яке це миле, безневинне створіння! Справжня дитина! І то дитина щонайкраща, незіпсована. Вона до мене щодня кілька разів забіжить, пострибає, пощечебе і випурхне, мов пташка. Просить мене інколи малювати її портрет, та більш як п'ять хвилин не всидить. Просто живе срібло. Недавно треба було мені жіночої руки для портрета однієї дами. Я попросив сусідку потримати руку, вона, добра, погодилась. І що ж ви думаєте? Секунди не потримає спокійно. Справжня дитина. Так я бився, бився і нарешті мусив запросити модель для руки. Що ж, думаєте, вийшло з того? Тільки я всадив модель і взяв палітру в руки, вбігав в кімнату сусідка, як завжди пустотлива, сміється, а як тільки побачила натурщицю, скам'яніла, потім заплакала і, мов тигреня, кинулась на неї. Я не знав, що й діяти. На щастя, трапилась у мене малинова оксамитна мантилья тієї самої дами, що з неї я портрет писав. Я взяв

мантилью і накинув їй на плечі. Вона опам'яталася, підійшла до дзеркала, полюбувалась собою з хвилину, потім кинула мантилю на підлогу, плюнула на неї й вибігла з кімнати. Я відпустив натурщицю, і рука так і зосталась незакінченою.

Три дні по цій пригоді сусідка й на поріг мій не ступала. Коли зустрічалася зо мною в коридорі, то затулялась руками й тікала у другий бік. На четвертий день, тільки що прийшов я з класу додому й почав підготовляти палітру, аж входить сусідка, скромна, тиха, я просто не впізнав її. Мовчки відкрила по лікоть руку, сіла на стілець і прибрала позу тієї дами, що на портреті. Я, як ніде нічого, взяв палітру, пензлі й заходився працювати. За годину рука була закінчена. Я дуже дякував за таку ласкаву послугу. Та вона хоч би усміхнулася, встала, мовчки опустила руки і мовчки вийшла з кімнати. Мене це, признаюся вам, дійняло до жорого, і я тепер сушу голову, як мені відновити недавню гармонію. Так минуло ще кілька днів, гармонія почала очевидно відновлятися. Сусідка вже не тікала від мене в коридорі, а іноді навіть усміхалась. Я вже починав сподіватися, що ось-ось двері розчиняться і влетить моя пташечка червонопера. Двері, однак, не розчинялися, і пташечка не влітала. Я починав турбуватися і придумувати сільце для лукавої пташки. І коли моя задумливість стала вже нестерпною не тільки для мене самого, а й для предоброго Демського, в цей самий час з киргизького степу, мов янгол з неба, являється до мене Штернберг.

Тепер я живу самим тільки Штернбергом і для самого Штернберга, отож якби сусідка не траплялась мені іноді в коридорі, то, може б, і зовсім я її забув. Йй страшенно хочеться забігти до мене, та от лихо: Штернберг увесь час вдома, а коли йде куди, то йду і я з ним. На святки вона, однак, не втерпіла, і як нас вечорами вдома не буває, то вона наділа маску вдень і прибігла до нас.

Я вдавав, що не впізнаю її. Вона довго вертілася і всіляко намагалася показати, що це вона, але я вперто не впізнавав її. Нарешті вона не витерпіла, підійшла до мене і майже на повний голос сказала: «Противні, це ж я!» — «А коли ви скинете маску, — сказав я пошепки, — тоді я і впізнаю, хто ви!» Вона трохи зам'ялася, потім скинула маску, і я відрекомендував їй Штернберга.

З того дня в нас пішло все, як і раніш. Зі Штернбергом вона не церемониться так само, як і зо мною. Ми пригощаємо її, мазуху, різними ласощами і взагалі обходимося з нею, як добрі брати з рідною сестрою.

— Хто вона така? — якось спитав мене Штернберг.

Я не знав, що відповісти на це несподіване питання. Ніколи мені й на думку не спадало спитати її про це.

— Десь-то, або сирота, або дочка дуже безтурботної матері, — говорив він. — В усякому разі, вона бідолашна. Чи хоч письменно вона?

— І цього не знаю, — одповів я нерішуче.

— Давати б їй читати що-небудь. Все голова мала б хоч яку роботу. А до речі, дізнайся, якщо вона читає, то я подарую їй дуже моральну і гарно видану книжку. Це «Век-фільдський священик»⁷⁴ Гольдсмита. Прегарний переклад і прегарне видання. — А за хвилину після цього він мовив, звертаючись до мене з усмішкою: — Ти помічаєш, на мене сьогодні найшла мораль. Приміром, таке питання: чим можуть кінчитися візити цієї наївної пустунки?

Мене злегка пройняло дрозжем, але я зараз же заспокоївся і відповів: «Я думаю, нічим».

— Дай боже, — сказав він і задумався.

Я завжди люблюсь його благородним, по-дитячому безтурботним обличчям, але тепер це миле обличчя здалося мені зовсім не дитячим, — воно здалось мені обличчям дозрілої людини, що занадто багато пережила. Не знаю чому, але мені мимохіть спала на думку Тарновська, і він ніби підгледів мою думку, подивився на мене і глибоко зітхнув.

— Бережи її, друже мій! — сказав він. — Або сам стережись її. Як тобі серце підказує, так і роби. Тільки пам'ятай і ніколи не забувай, що жінка — свята й недоторканна річ і разом з тим така зваблива, що ніяка сила волі неспроможна протистояти цій звабі. Хіба тільки почуття високої євангельської любові. Тільки воно може захистити її від ганьби, а нас од вічного каяття. Озбройся ж цим прекрасним почуттям, як лицар залізним панцирем, і йди сміливо на ворога. — Він на хвилину замовк. — А я страшенно постарів з того року, — сказав він, усміхаючись. — Ходімо краще на вулицю, в кімнаті якось ніби душно.

Довго мовчки ходили ми по вулиці, мовчки повернулись додому і полягали спати.

Вранці я пішов у клас, а Штернберг зостався вдома. Об одинадцятій годині я приходжу додому і що ж я бачу? Вчорашній професор моралі вбрав мою сусідку в боброву з оксамитним верхом і з золотою китичкою татарську шапочку і в якийсь червоний шовковий, теж татарський, шугай і сам, надівши башкирську гостроверху шапку, награв на гітарі качучу, а сусідка, ну Тальйоні, та й годі, так і витинає соло.

Я, звичайно, тільки плеснув руками, а вони хоч би очима повели — шкварять собі качучу як ніде нічого. Натанцювавшись донесхочу, вона скинула шапочку, шугай і вибігла

в коридор, а мораліст поклав гітару й зареготав, мов божевільний. Я довго здержувався, але нарешті не витерпів і так щиро заворувався, що прямо заглушив. Нареготавшись донеохочу, посідали ми на стільця один навпроти одного, і по хвилині мовчання він перший заговорив:

— Вона дуже принадне створіння. Я хотів був намалювати з неї татарочку, та вона не встигла вбратися, як почала танцювати качучу, а я, як ти бачив, не втерпів і, замість олівця й паперу, схопив гітару, а що було далі, ти знаєш. Та ось чого ти не знаєш. До качучі вона розповіла мені свою історію, певна річ, лаконічно, та навряд чи й сама вона знає подробиці, а все ж якби не ця клята шапочка, вона б не спинилася на половині розповіді, а то побачила шапку, схопила, наділа — і все забуто. Може, вона з тобою буде балакучішою. Випитай у неї добре, її історія десь, певне, дуже драматична. Батько її, каже вона, вмер торік в Обуховській лікарні.

У цей час двері розчинилися і ввійшов Михайлов, якого ми давно не бачили, а за ним бравий мічман. Михайлов, не довго балакаючи, запросив нас на сніданок до Олександра. Ми переглянулися зі Штернбергом і, звичайно, згодилися. Я прохопився був про клас, та Михайлов так несамотньо засміявся, що я мовчки надів капелюха і взявся за клямку.

— А ще хочеш бути художником! Хіба в класах створюються справжні великі художники? — урочисто виголосив невгамовний Михайлов. Ми погодилися, що найкраща школа для художника — таверна, і в добрій згоді пішли до Олександра.

Коло Поліцейського мосту ми зустріли Елькана; він прогулювався з якимсь молдаванським бояром і говорив помолдавському. Ми взяли і його з собою. Дивне явище цей Елькан. Нема тієї мови, якою б він не розмовляв. Нема такого товариства, в якому б він не зустрічався, починаючи з нашої братії і кінчаючи графами та князями. Він, неначе той казковий чарівник, скрізь і ніде. І на Англійській набережній, коло контори пароплавства — приятеля за границю виряджає, і в конторі диліжансів або навіть коло Середньої рогатки — також виряджає якогось щиросердого москвича, і на весіллі, і на хрестинах, і на похороні, і все це протягом одного дня, який він закінчує своїми одвідинами всіх трьох театрів. Справжній Пінетті*. Його дехто остерігається, як шпигуна, але я не бачу в ньому нічого схожого на таке створіння. Він, по суті, невгамовний балакун і добрячий хлопець, а до того ще й поганий фейлетоніст.

* Пінетті — фокусник, який гастролював у Росії в 30—40-х роках.

Його ще жартома називають Вічним Жидом, і цей титул він сам вважає пристойним для себе.

Зо мною він розмовляє не інакше, як по-французькому, і за це я йому дуже вдячний: це для мене добра практика.

Замість сніданку в Олександра ми добре пообідали і розійшлися по домах. Михайлов і мічман у нас переночували і вранці поїхали в Кронштадт. Свята минули в нас швидко, отже, весело. Карло Павлович каже мені готуватись до конкурсу, на другу золоту медаль. Не знаю, що то воно буде? Я ще так мало вчився. Але бог допоможе — спробуємо. Прощайте, мій незабутній добродійнику. Більше не маю нічого сказати вам».

«Уже й м'ясниці, і великий піст, і, нарешті, й великдень святі минули, а я вам не писав ані слова. Не подумайте, мій безцінний, мій незабутній добродійнику, що я забуваю вас! Нехай мене бог боронить од такого гріха. В усіх помислах, в усіх вчинках моїх ви, як найсвітліша, найвідрадніша істота, присутні в моїй вдячній душі. А причина мого мовчання дуже проста: нема про що писати — одноманітність. Не можна сказати, щоб ця одноманітність була скучною, монотонною. Навпаки, дні, тижні й місяці для мене летять непомітно. Яка добродесна річ праця, особливо коли її заохочують! А мені, хвалити бога, заохоти не бракує: на екзаменах я ніколи не сідаю нижче третього номера. Карло Павлович увесь час мною вдоволений — яка ж може бути відрадніша, істотніша заохота для художника? Я безмежно щасливий! Ескіз мій на конкурсі прийняли без будь-якої зміни, і я вже взявся до програми. Сюжет я полюбив, він припав мені до душі, і я весь поринув у нього. Це сцена з «Іліади» — Андромаха* над тілом Патрокла. Аж тепер я добре зрозумів, як необхідно вивчати антиків і взагалі життя й мистецтво стародавніх греків. І як мені в цьому стала в пригоді французька. Я не знаю, як дякувати доброму Демському за цю послугу.

Ми з Карлом Павловичем дуже оригінально зустріли великдень. Він ще вдень казав мені, що хоче йти до утрени в Казанський собор, щоб подивитись на свою картину при вогненному освітленні і хресний хід. Увечері він звелів подати чай о десятій годині, щоб непомітніше минув час. Я налив йому й собі чаю. Він закурив цигару, ліг на кушетку й почав читати вголос «Пертську красуню». А я хо-

* Андромаха — в старогрецькій поемі «Іліаді» — дружина троянського царевича Гектора, забитого Ахіллесом, одним з вождів грецького війська, що облягло Трою. Шевченко помилково замість імені Гектора поставив ім'я Патрокла.

див туди й сюди по кімнаті. Тільки я й пам'ятаю. Потім чую невиразно начебто грім, розплющую очі — в кімнаті видно, лампа на столі ледве блимає, Карло Павлович спить на кушетці, книжка валяється долі, а я лежу в кріслі і слухаю, як б'ють з гармат. Погасивши лампу, я тихенько вийшов з кімнати й пішов додому. Штернберг ще спав. Я вмився, одягнувся і вийшов на вулицю. Люди вже з посвяченими пасками виходили з Андріївської церкви. Ранок був справді святковий. І знаєте, що найбільше зворушувало мене в цей час? Совісно сказати. А сказати треба, треба тому, що мені гріх було б приховувати од вас будь-яку думку чи відчуття. Я був в цей час справжньою дитиною. Мене найбільше радував тоді мій новий непромокальний плащ. Хіба не дивно? Мене тішить святочна обнова. А як подумати, то й не дивно. Дивлячись на поли свого блискучого плаща, я думав: «Чи давно я в затрапезному заяложеному халаті не смів і подумати про такі ось шати. А тепер! Сто карбованців викидаю за якийсь плащ, просто Овідієве перетворення*. Або, бувало, роздобудеш якось цього вбогого півкарбованця і несеши його на гальорку, не вибираючи спектакля. І за півкарбованця, бувало, так щиро нарегочусь і гірко наплачуся, що іншому й за ціле життя своє не доведеться так плакати і так сміятися. І чи давно ж це було? Вчора, не давніше,— і така дивна зміна. Тепер, приміром, я вже інакше не йду до театру, як узявши крісло або місце за кріслами, і йду дивитися не що трапиться, а вигадую так, щоб потрапити на бенефіс або на повтор бенефісу, або хоч і на старе що, але завжди з вибором. Правда, що я втратив уже той невдаваний сміх і щирі сльози, та мені їх майже не жаль». Згадуючи все це, я вас згадую, мій незабутній добродійнику, і той святкий ранок, коли вас сам бог навів на мене в Літньому саду, щоб витягти мене з болота і нікчемності.

Свята зустрів я в сім'ї Уварових. Не подумайте — графів. Хай бог боронить, ми ще так високо не літаємо. Це проста, скромна купецька сім'я, але така добра, мила, гармонійна, що дай боже, щоб усі на світі сім'ї були такі. Я для них зовсім як близький, рідний. Карло Павлович теж до них частенько навідується.

Свята провели ми весело. За тиждень ні разу не обідали в мадам Юргенс, а все в гостях — то в Йохіма, то у Шмідта, то у Фіцтума, а вечори або в театрі, або у Шмідта. Су-

* Овідієве перетворення — жартівливий натяк на поета Овідія Назона (43 рік до н. е.— 17 рік н. е.) і його твір «Метаморфози», де розповідаються міфи про чудесні перетворення людей.

сідка наша, як і раніш, навідувалася до нас, і все така ж пустунка, як і перше була. Жаль, що вона не може бути мені моделлю для Андромахи: занадто молода й субтильна, якщо можна так висловитись. Я дивуюся, що воно за жінка її тітонька. Вона, здається, й не думає про свою пустунку-небогу. Іноді вона в нас казиться години зо дві підряд, а тітоньці й байдуже. Дивно! Штернберг доказав мені її історію. Матері вона не пам'ятає, а батько її був якийсь убогий чиновник і, либонь, чи не п'яниця, бо коли вони жили в Коломні, то він щодня приходив зі служби «червонесенький» (як вона сама висловила) і сердитий, і якщо в нього були гроші, то він посилав її до шинку по горілку, а якщо грошей не було, то посилав її на вулицю просити, а віцмундир завжди носив з подертими ліктями. Тітка, теперішня її опікунка, а його рідна сестра, іноді приходила до них і просила його, щоб він Пашу віддав їй на виховання, та він і слухати не хотів. Чи довго вони так жили в Коломні, вона не пам'ятає. Тільки якось зимою він зі служби додому не прийшов ночувати, вона сама ночувала вдома й нічого не боялася. На другу ніч він теж не прийшов, а на третій день прийшов по неї від батька служитель з Обуховської лікарні. Вона пішла до нього, і служитель по дорозі розповів їй, що батька її будочники вночі підібрали на вулиці й відправили в поліцію, а з поліції вже другого дня в гарячці привезли його до лікарні і що минулої ночі він ненадовго опритомнів, назвав своє прізвище, розказав, де його квартира, і просив, щоб привели її до нього. Хворий батько не впізнав її і прогнав од себе. Тоді вона пішла до тітки й залилася у неї.

От і вся її сумна історія.

Цими днями подарував їй Штернберг «Векфільдського священика». Вона схопила книжку, як дитина хапає гарненьку цяцьку, і, як дитина, погралася нею, подивилася на малюнки й кинула на стіл, а йдучи додому, й не згадала про книжку. Штернберг серйозно впевнений, що вона неписьменна, і я те саме думаю, зважаючи на її сумне дитинство. У мене навіть виникла думка (якщо вона справді неписьменна) навчити її принаймні читати. Штернбергові думка моя сподобалася, і він охоче взявся допомагати мені. І він так упевнений в її неписьменності, що того ж таки дня пішов у книгарню й купив їй букваря з картинками. Та добрий проект наш так і залишився проектом. І ось чому. Другого дня, коли ми хотіли почати першу лекцію, приїхав з Криму Айвазовський⁷⁵ і зупинився в нас на квартирі. Штернберг дуже радо привітав свого товариша. А мені, не знаю чому, на перший раз він не сподобався. В ньому є,

незважаючи на його елегантні манери, щось не симпатичне, не художницьке, а ввічливо-холодне, відрадливе. Папки своєї він нам не показує, каже — покинув у Феодосії в матері, а дорогою нічого не малював, бо квапився застати перший заграничний пароплав. Однак він прожив з нами більше як місяць, не знаю, що його змусило. І за весь цей час сусідка ні разу до нас не навідалась: вона боїться Айвазовського. І я за це ладен щодня проводити його за границю. Та от мені лихо: разом з ним і мій безцінний Штернберг їде.

Минуло ще кілька днів, і ми провели мого Штернберга до Кронштадта. Коло нього зібралось нас чоловік із десять, а коло Айвазовського ні одного. Дивна річ між художниками! Разом з нами проводжав Штернберга і Михайлов. І прислужився ж він нам! Після дружнього веселого обіду у Стеварта він заснув богатирським сном. Ми хотіли його розбудити, та не могли і, взявши дві пляшки кліко, подалися зі Штернбергом на пароплав. На палубі «Геркулеса» випили вино, доручили нашого друга п. Тирінову (начальникові пароплава), попрощались і вже увечері повернулись у трактир. Михайлов уже напівпрокинувся. Ми взялися розказувати йому, як проводжали Штернберга, — він мовчав, і як були на пароплаві, він усе мовчав, і як випили дві пляшки кліко. «Негідник!» — промовив він, почувши слово «кліко». — Не збудили товариша провести!..»

Нудно мені без мого дорогого Штернберга. Так нудно, що я не тільки від квартири, де мені все його нагадує, а навіть від своєї жвавої сусідки ладен утікати. Не пишу вам тепер нічого більш — нудно, а я вам не хочу нагнати нудги своїм монотонним посланієм. Візьмуся краще до програми. Прощайте».

«Літо так у мене швидко промайнуло, швидше, ніж у нероби-денді одна хвилина. Я після виставки тільки зоглядівся, що воно вже пішло у вічність. А тим часом за літо ми з Йохімом кілька разів навідувались на Крестовський острів до старого Кольмана, і під його керівництвом я зробив три етюдів: дві ялини й одну березу. Предобра душа цей Кольман! Шмідти повернулись уже в місто, і саме вони й нагадали мені своїми докорами, що вже минуло літо. Я їх ні разу не одвідав. Далеко, а в мене всі дні і ночі ішли на програму. Зате як щиро вони поздоровляли мене з успіхом. Еге ж, з успіхом, мій незабутній добродійнику! Яка це велика річ для учня — програма! Це його пробний камінь, і яке щастя для нього, коли він на цьому камені виявив себе не підробним, а справжнім художником. Я цього

щастя зазнав повністю. Не можу описати вам це чудове, це безмежно солодке почуття. Це тривала присутність усього святого, всього прекрасного на світі в одній людині. Зате який гіркий, який тяжкий стан душі передує цій святій радості. Це чекання. Незважаючи на те, що Карло Павлович запевняв мене в успіху, я так мучився, як мучиться злочинець перед стратою. Ні, більше. Я не знав, умру я чи зостанусь живим. А це, на мою думку, важче. Вироку ще не було виголошено. І дожидаючи цього страшного вироку, ми зайшли з Михайловим до Делі зіграти партію в більярд, але в мене тремтіли руки, і я не міг покласти жодної кулі, а він, як ніде нічого, так і шкварить. А він же теж був під судом. Його програма стояла поруч з моєю. Мене дратувала така байдужість. Я кинув кия і пішов додому. В коридорі зустріла мене, сміючись, щаслива сусідка. «Що?» — спитала вона мене. «Нічого», — відповів я. «Як то нічого? А я прибрала вашу кімнату, як на великдень, як на великдень. А ви йдете такий скучний». І вона теж хотіла зробити скучну міну, та ніяк не могла. Я подякував їй за увагу і запросив у кімнату. Вона так по-дитячому щиро стала втішати мене, що я не витримав, розреготався. «Нічого ще не відомо, екзамен ще не кінчився», — сказав я. «То навіщо ж ви мене обманули, безсовісний! Якби знала, не прибирала б у кімнаті». І вона надула свої рожевенькі губки. «У Михайлова ж, — говорила вона далі, — я не прибрала. Хай собі зі своїм мічманом валяються, як ведмеді в барлозі, мені байдуже!» Я подякував їй за особливу приязнь до мене і спитав її, чи радітиме вона, коли Михайлов медаль одержить, а я ні. «Я йому руки поламаю. Очі повидираю. Я його вб'ю на смерть!» — «А коли я?» — «Я тоді сама вмру від радості». — «За що ж мені така увага?» — спитав я її. «За що?.. За те... за те... що ви обіцяли мене зимою письма вчити...» — «І дотримаю слова», — сказав я. «Ідіть же до Академії, — сказала вона, — і дізнайтеся, що там робиться, а я вас підожду в коридорі». — «А чому не тут?» — спитав я. «А якщо прийде мічман, що я тоді робитиму?» «Справді», — подумав я і, не кажучи й слова, вийшов у коридор. Вона замкнула двері і ключ сховала в кишеню. «Я не хочу, щоб вони без вас увійшли в вашу кімнату і що-небудь зіпсували». — «З чого ж вона взяла, що вони в мене що-небудь зіпсують, — подумав я, — так просто, дитяча примха». — «До побачення! — сказав я, йдучи донизу по сходах. — Побажайте мені щастя». — «Від щирого серця!» — сказала вона гаряче і зникла. Я вийшов на вулицю. Я боявся увійти в Академію. Академічна брама здалася мені роззявленою пащею якогось страхіття. Наблюкавшись по вулиці, я перехрестився і про-

біг у страшну браму. На другому поверсі в коридорі, мов тіні коло Харонового перевозу*, блукали юрмою мої нетерплячі товариші. До них і я пристав. Професори вже пройшли з циркуля в конференц-залу. Страшна хвилинка наближалася. Авдрій Іванович (інспектор) вийшов з круглої зали, я перший трапився йому назустріч, і він, проходячи повз мене, шепнув мені: «Поздоровляю». Я ніколи зроду не чув і не почую такого солодкого, такого гармонійного звуку. Я чимдуж кинувся додому і з радості розцілував мою сусідку. Ще добре, що ніхто не бачив, бо це було на сходах. Хоч я в цьому нічого поганого не вбачаю, а все-таки хвалити бога, що ніхто не бачив.

Так або майже так, шматуючи душу, відбувся цей екзамен. І все те, що я вам написав, тільки темний силует з живої природи, легка тінь дійсної події. Її нічим не можна передати: ні пером, ні пензлем, ні навіть живими словами.

Михайлову з екзаменом не пощастило. Якби зо мною, борони боже, сталося таке нещастя, я б збожеволів, а він, як ніде нічого, прийшов додому, одягнув тепле пальто й поїхав до свого мічмана у Кронштадт. Я не знаю, що в нього за приязнь до цього мічмана. Мене цей молодик зовсім нічим не приваблює, а Михайлов душі в ньому не чує. Спершу, правда, і мені він сподобався, та це ненадовго. А от сердешний мій учитель Демський! Оце справді симпатична людина. Він, бідолаха, хворий, і безнадійно хворий. Сухоти в останньому періоді. Він ще ходить, але ходить ледве-ледве. Цими днями зайшов поздоровити мене з медаллю, і ми провели з ним вечір у щирій дружній розмові. Він пророкував мені моє майбутнє так переконано, так природно, виразно, що я мимохіть вірив йому. А він, сердешний, і гадки не має про свою недугу. Він так щиро втішається своїм майбутнім, як може втішатись тільки сповнений здоров'я молодик. Щасливий, якщо можна мрію назвати щастям! Він каже, що головне і найважче вже переможено, себто злидні, що він уже не змушений просиджувати ночі, переписуючи лекції за якийсь там карбованець, що він тепер зовсім не залежить від скрути, може поринати в свою улюблену науку, що він коли не перевершить свого ідола Лелевеля⁷⁶ у вітчизняній історії, то принаймні зрівняється з ним, що майбутня його дисертація відкриє йому всі засоби, щоб здійснювати його блискучі надії. А тим часом бідолаха кашляє кров'ю і намагається приховати це від мене. І, боже мій, чого б я не віддав за те,

* Харон — в античній міфології — перевізник тіней померлих через підземну річку Ахерон в загробне царство.

щоб здійснилися його полум'яні бажання! Та ба! зовсім ніякої надії. Навряд чи доживе він, поки Нева скресне.

В хвилину, коли Демський щонайщиріше виливав свою душу, різко грюкнули двері і ввійшов бравий мічман.

— Що, Мишко в себе? — спитав він, не скидаючи шапки.

— Він ще вчора поїхав до вас, — одповів я.

— Виходить, ми з ним розминулися. Ну, хай прогуляється. А між іншим, я у вас ночую. — І він увійшов до кімнати Михайлова. Я дав йому свічку. Що мені було робити? Демського я попросив лягти на ліжку Михайлова, твердо сподіваючись, що в нас її ніхто не завоює. Демський помітив моє незручне становище, усміхнувся, взяв шапку і подав мені руку. Я теж мовчки взяв шапку і вийшов з ним на вулицю, а мічмана полишив на самого себе. Провівши Демського до його квартири, я дуже неохоче повернувся назад, і що ж я застаю вдома? Сусідка моя не знала, що мене вдома нема, й забігла в мою кімнату, а бравий напівроздягнений мічман схопив її і хотів був двері на ключ замкнути, та в цю хвилину я підійшов до дверей і перешкодив йому. Сусідка видерлася в нього з рук, плюнула йому межі очі і втекла. «Живе срібло, та й годі», — сказав мічман, обтираючись. Мене ця сцена образила. Але я цього не дав йому помітити, і тому що не було ще пізно, без церемонії покинув його на квартирі, а сам пішов шукати кращого товариша, щоб коротати осінній вечір.

Візити мої до товаришів були невдалі, коло кожних дверей я цілував колодку. До Шмідтів іти було пізно, Карла Павловича теж не було вдома, і я не знав, де собі місце знайти. Мене мучив проклятий мічман. Я ненавидів його. Не знаю, чи були то ревності, чи просто почуття огиди до людини, яка зневажила святе почуття скромності в жінці. Жінку, яка б вона не була, ми повинні якщо не поважати, то принаймні обходитися з нею пристойно. А мічман знехтував і тим і тим. Він просто п'яний або в глибині душі мерзотник. Саме це якось мимоволі здається мені вірогіднішим.

У квартирі Карла Павловича засвітилося, я зайшов до нього і в нього переночував. Карло Павлович все-таки відчув, що душа в мене чимсь розбурхана, але з делікатності ні про що не спитав мене. Сказав постелити мені в одній кімнаті з ним і став читати вголос. То була книжка «Вашінгтона Ірвінга»⁷⁷ «Христофор Колумб». Читаючи, він зарозумів імпровізував картину, як невдячні іспанці виводять з баркаса на берег обтяженого кайданами великого адмірала. Яка сумна, повчальна картина. Я подав йому клапоту паперу й олівця, та він одмовився й читав далі.

Так якось за вечерею, розказуючи про свою мандрівку по стародавній Елладі, він начеркав чудову картину під назвою «Афінський вечір»*. Перед нами була афінська вулиця, осяяна вечірнім сонцем. На обрії начорно закінчений Парфенон, але ринтовання ще не знято. На першому плані, серед вулиці, пара буйволів везе мармурову статую «Ріка Іліс» Фідія**. Збоку сам Фідій, а його зустрічають Перікл і Аспазія*** і все, що було славного в Періклових Афінах, починаючи зі славнозвісної гетери і до Ксантіппи****. І все це осяяне промінням призахідного сонця. Розкішна картина. Що «Афінська школа»***** перед цією животрепетною картиною? А він саме тому тільки її й не довів до кінця, що вже існує «Афінська школа». І скільки отаких картин він закінчує або натхненним словом, або ескізом з вершок завбільшки в своєму аж ніяк не розкішному альбомі. Так, приміром, минулої зими він начеркав кілька малесеньких ескізів на ту саму тему. Я нічого не міг зрозуміти і тільки догадувався, що великий мій учитель замишляє щось велике. І я не помилився.

Цього літа я став помічати, що він до схід сонця щодня йде до своєї майстерні, в портик, у своїй сірій робочій курці і не виходить звідти до самого вечора. Один тільки Лук'ян знав, що там діється, бо він приносив йому обід і воду. Я тоді працював над програмою і не міг читати йому, хоч був певний, що він охоче прийняв би таку послугу, бо сам любив читання. Так минуло три тижні. Я тремтів від нетерплячки. Ніколи він так ретельно не одвідував свою студію. Мабуть, щось незвичайне. Та й хіба творить звичайне такий велетенський геній!

Якось надвечір я відпустив натурщика і хотів був вийти на вулицю. В коридорі зустрівся мені Карло Павлович з неюленою бородою. Він захотів побачити мою програму. Я з трепетом увів його в свій кабінет, він зробив кілька незначних зауважень і сказав: «Тепер ходімо дивитись мою програму». І ми пішли в портик.

* «Афінський вечір» — малюнок Брюллова, на якому зображено Елладу (стародавню Грецію) V ст. до н. е. та її культурний центр — Афіни. Парфенон — храм богині Афіни Паллади в Афінській фортеці.

** Фідій — видатний старогрецький скульптор.

*** Перікл — видагний державний діяч стародавніх Афін (IV ст. до н. е.). Аспазія — його кохана, відома своїм розумом і красою.

**** Ксантіппа — ім'я сварливої дружини філософа Сократа.

***** «Афінська школа» — фреска Рафаеля у Ватікані.

Я не знаю, чи розповідати вам про те, що я там побачив? Розповісти я вам повинен, але як же я розповім нерозповідне?

Відчинилися двері в майстерню, і передо мною постало величезне темне полотно, напнуте на раму. На полотні чорною фарбою написано: «Поч. 17 липня». За полотном музична скринька грала хор ноблів з «Гугенотів»⁷⁸. Завмираючи від хвилювання, пройшов я за полотно, оглянувся, і мені дух затаило: передо мною стояла не картина, а з усім своїм жахом і величчю — жива облога Пскова⁷⁹. Ось для чого робив він ті малесенькі ескізи. Ось для чого торік літом їздив він у Псков. Я знав про його задум, але ніколи не міг уявити собі, щоб це так швидко здійснилося. Так швидко і так прекрасно! Поки що я зроблю для вас невеличкий контур з цього нового чуда, опишу вам його, певна річ, дуже обмежено.

Праворуч від глядача, на третьому плані картини, вибух башти, трохи ближче пролом у стіні і в проломі — рукопашна сутичка. І то сутичка така, що дивитися страшно; здається, чуєш галас і брязкіт мечів об залізні лівонські, польські, литовські й бозна ще об які залізні шоломи. Ліворуч, на другому плані картини, хресний хід з корогами та з образом божої матері, а на чолі хресного ходу — епіскоп з мечем святого Михайла, князя псковського. Який сильний контраст! На першому плані, посередині картини, блідий чернець з хрестом у руці, верхи на гвїдому коні. Праворуч від ченця здихає білий кінь Шуйського, а сам Шуйський біжить до пролому з піднятими вгору руками. Ліворуч від ченця благочестива бабуся благословляє парубка, або, краще сказати, хлопчину на супостата. Ще лівіше дівчина поїть водою з відра-потомлених воїнів. А в самому кутку картини напівголий воїн помирає на руках у молодій жінки, можливо, майбутньої вдови. Які прекрасні, різноманітні епізоди! І я вам їх навіть половини не описав. Мій лист був би безконечним і все-таки неповним, якби я надумав описувати всі деталі цього досконалого твору мистецтва.

Вдовольніться на перший раз хоч цим прозовим обрисом надзвичайно поетичного твору. Згодом пришлю вам контур з нього, і ви тоді ясніше побачите, який це божественний витвір.

Про що ж мені ще писати вам, незабутній добродійнику? Я так рідко й так мало пишу вам, що мені совісно. Докори ваші, що я лінуюсь писати, не зовсім справедливі. Я не лінуюсь, я не мастак про буденне життя своє розповідати цікаво, як це інші вміють робити. Я недавно (власне, заради листів) прочитав «Кларису»⁸⁰, переклад Жуля Жанена, і

мені сподобалась тільки передмова перекладача, а листи такі солодкі, такі довгі, що хай йому біс. І як це вистачило терпіння в людини написати такі безконечні листи? А листи з-за границі мені ще більш не сподобались: претензії багато, а глузду мало. Педантизм, та й годі. Я, признаюсь вам, маю велике бажання навчитися писати, та не знаю, як це зробити. Навчіть мене. Ваші листи такі гарні, що я їх напам'ять вивчаю. А поки опаную ваш секрет, писатиму вам, як серце продиктує. І моя простосерда одвертість нехай поки що буде замість майстерності.

Переночувавши в Карла Павловича, я годині о десятій дуже неохоче пішов до себе на квартиру. Михайло був уже вдома і наливав ще сонному мічманові у склянку янесь вино, а моя легковажна сусідка, як ніде нічого, виглядала з мосі кімнати й заходилася від сміху. Ні крихітки самолюбства, ні тіні скромності. Чи це проста, природна наївність? Чи це наслідки вуличного виховання? Питання для мене нерозв'язне. Нерозв'язне тому, що я несвідомо прихильний до неї, як до премилої дитини. І, як справжню дитину, я посадив її за буквар. Вечорами вона заучує склади, а я що-небудь черкаю або з неї ж таки портрет малюю. Голівка просто чарівна. І дивна річ! Відколи вона почала вчитися, перестала реготати. А мені смішно стає, коли я дивлюсь на її серйозне дитяче личко. Знічев'я за зиму я думаю написати з неї етюд при вогненному освітленні, точно в такій самій позі, як вона сидить з указкою в руці, заглибившись у буквар. Це буде дуже гарна картина — а еа Грьоз⁸¹. Не знаю, чи дам я собі раду з фарбами. В олівці вона добре виходить.

Цими днями я познайомився з її тітонькою, і вельми оригінально. Як завжди, об одинадцятій годині ранку пергортаюсь я з класу; в коридорі зустрічає мене Паша й каже, що тітонька просить до себе на каву. Мене це дуже здивувало. Я відмовляюся. Та й справді, як увійти в незнайомий дім і просто на вгощення? Вона, однак, не дає мені й слова вимовити, тягне мене за рукав до своїх дверей, як упертого бичка. Я, як упертий бичок, упираюсь. Уже мало не звільнив свою руку, як розчинилися двері і з'явилась на підмогу сама тітонька. Не кажучи й слова, вона хапає мене за другу руку, втягають у кімнату, двері на ключ — і просять бути як удома.

— Ласкаво прошу, без церемонії, — каже, захекавшись, господиня. — Вибачайте за простоту. Пашо, що ж ти рота роззявила? Неси швидше каву!

— Зараз, тітко! — озвалась Паша з другої кімнати і за хвилину з'явилася з кофейником і чашками на підносі.

Справжня Геба *. Тітка теж трохи скидалася на Хмарогонителя **.

— Нам давно хотілося познайомитися з вами, — так почала привітна господиня. — Та все якось нагоди не випадало, а сьогодні, хвалити бога, я таки поставила на своєму. Ви вже вибачайте нам за простоту. Чи не бажасте чашечку кави? Давно щось нашої охтянки не видно. А в крамничці вершки нікудишні. Та що вдієш? До мене Паша давно вже чіпляється, щоб я познайомилася з вами, та ви ж такий відлюдько, справжній чернець, навіть у коридор зайвий раз не виглянете. Випейте ще чашечку. Ви з нашою Пашею просто чудо сотворили. Ми її просто не впізнаємо. З ранку до ночі за книжкою, води не скаламутить, аж любо. А вчора, уявіть собі, як ми здивувалися, дістала з картинками книжку, ту саму, що ваш товариш подарував їй, розгорнула й почала читати, правда, ще не дуже жваво, але розуміти можна все чисто. Як це називається та книжка? «Векфільдський священник», — сказала Паша, виходячи з-за перегородки. — Ага, ага, священник. Як він, бідолашний, і у в'язниці сидів, як він і дочку свою непуцяцю розшукував. Всю книжку до кінця прочитала, де й сон подівся». — «Хто навчив тебе?» — питаю її. Вона каже — ви. От уже, правду кажучи, зробили ви нам послугу. Кирило Опанасович мій коли не на службі, то вдома сидить над паперами. Настане вечір, ми як візьмемось мовчати, так вечір роком стане. А тепер! Та я просто й незчулася, як він пролетів! Може, вип'єте ще чашечку?» Я відмовився і хотів іти. Де там! Анітрохи не церемонячись, господиня схопила мене за руку й посадила на своє місце, примовляючи: «Ні, у нас — не знаю, як у вас! — у нас так не роблять — увійшов і вийшов. Ні, ласкаво просимо погостинити з нами та закусити, чим бог послав». Однак від закуски й від розмови я одмовився, поскаржившись на біль у животі й на кольку в боку, чого в мене, хвалити бога, ніколи не було. А річ у тому, що мені треба було йти в клас, — перша година вже кінчалася. Я дав слово честі, і мене було відпущено до сьомої години вечора. Вірний своєму слову, о сьомій годині вечора я прийшов до гостинної сусідки. Самовар уже був на столі, і вона зустріла мене зі склянкою чаю в руках. Після першої склянки чаю вона відрекомендувала мене своєму, як вона висловилась, господареві, лисому в окулярах дідкові, що сидів у другій кімнаті за столиком над ку-

* Геба — в античній міфології — богиня молодості і краси, прислужниця богів.

** Хмарогонитель — античний бог, — «батько богів та людей» (у греків — Зевс, у римлян — Юпітер), владар грому й блискавки.

ною паперів. Він підвівся зі стільця, поправив окуляри і, подавши мені руку, сказав: «Ласкаво прошу, сідайте». Я сів, а він зняв з носа окуляри, протер їх хусточкою, надів їх знову на ніс, сів мовчки на своє місце і знову заглибився в свої папери. Так минуло кілька хвилин. Я не знав, що мені робити. Становище моє ставало смішним. Господиня, спасибі, вирядувала мене. «Не заважайте йому,— сказала вона, виглянувши з другої кімнати.— Ідіть до нас, у нас веселіше». Я мовчки пішов од працюючого господаря до метушливої господині. Смирненця Паша сиділа за «Векфільдським священником» і розглядала картинки.

— Бачили нашого господаря? — сказала господиня.— От він завжди такий. Так звук до цих паперів, що й хвилини без них не проживе.

Я сказав якийсь комплімент працюючості і попросив Пашу, щоб вона читала вголос. Досить повільно, але правильно й виразно прочитала вона сторінку з «Векфільдського священника» й була нагороджена від тітоньки склянкою чаю внакладку і панегіриком, якого й на трьох сторінках не спішеш. А мені, як менторові, окрім безмежної вдячності, запропоновано було рому з чаєм. Але як ром був ще у Фогта і Паша мала тільки збігати по нього, то я odmовився від рому й від чаю і тим завдав чималої прикрасі гостинній тітоньці.

Об одинадцятій годині повечеряли, і я пішов, пообіцявши навідуватись до них щодня.

Не можу вам ясно визначити, яке враження справило на мене це нове знайомство. А перше враження, кажуть, дуже багато важить у знайомстві. Я задоволений з цього знайомства тільки тому, що знайомство моє з Пашею досі здавалось мені негожим, а тепер ніби все це усувалося і наша дружба начебто скріплюлася цим несподівано-новим знайомством.

Я став бувати в них щодня і за тиждень був уже як давній знайомий або, краще сказати, як свій у сім'ї. Вони мені запропонували в себе стіл за ту саму ціну, що й у мадам Юргенс. І я зрадив добру мадам Юргенс і не каюся: мені надокучило безтурботне парубоцьке товариство, і я залюбки прийняв сусідчину пропозицію. У них мені так гарно, тихо, спокійно, все це по-домашньому, все це так відповідає моїй вдачі, так гармує з моєю миролюбною натурою. Пашу я називаю сестрицею, тітоньку її своєю тітонькою, а дядечка ніяк не називаю, бо я його тільки й бачу що за обідом. Він, здається, і в свята ходить на службу. Мені так добре в них, що я майже нікуди не виходжу, окрім до Карла Павловича. В Йохіма не пам'ятаю коли й був, у Шмідтів і Фіцтума теж. Сам бачу, що не гаразд я роблю, та що ж ти вдієш: не вмю брехати перед добрими людьми. Не вистачає світського ви-

ховання, та й годі. Другої неділі зроблю усім їм візити і вечір проведу у Шмідта, а то щоб, бува, й справді не роззнайомитись. Все це нічого, все це якось владнається. А от мого лихо: не можу поладнати з Михайловим, себто власне не з Михайловим, а з його нерозлучним другом мічманом. Він майже постійно в нас ночує. Це ще нічого, та він наведе з собою бозна-яких людей і цілу ніч — карти та пиятика. Не хотілося б мені перемінити квартиру, та, мабуть, що доведеться, як ці оргії не припиняться. Хоч би вже швидше весна наставала,— нехай би собі йшов у море цей нестерпний мічман.

Почав я етюд з Папі фарбами при вогні, дуже гарненько виходить голівка, жаль тільки, що проклятий мічман заважає працювати. Хотілося б до свят кінчити й почати що інше, та навряд. Я пробував уже в сусідок розташуватися з роботою, та все якось незручно. Мені так сподобалося вогненне освітлення, що, закінчивши цю голівку, я думаю почати другу, з Папі ж такі — «Весталку». Шкода тільки, що тепер не можна роздобути білих троянд для вінка, а це конче треба. Та на це ще є час.

Паша починає вже добре читати й полюбила читання. Це мене дуже тішить. Але мені трудно підбирати їй книжки. Романи, кажуть, негоже читати молодим дівчатам. А я, далекі, не знаю, чому негоже. Добрий роман облагороджує серце і витонщує уяву. А яка-небудь суха розумна книжка, окрім того, що нічого не навчить, та ще й, чого доброго, відіб'є охоту до книжок. Я їй на перший раз дав «Робінзон Крузо»⁸², а потім дам мандрівку Араго⁸³ або Дюмон-Дюрвіля, а там знову який-небудь роман, а потім Плутарха⁸⁴. Жаль, що нема в нас перекладеного Вазарі, а то я познайомив би її із знаменитостями нашого прекрасного містечтва. Чи добрий мій план? Як ви вважаєте? Як ми можемо сказати що проти нього, то сповістіть мене в першому ж листі, і я вам буду щиро вдячний. Вона тепер цікавить мене, неначебто щось близьке, рідне. Я на неї, письменну, дивлюся, як художник на свою незакінчену картину. І за великий гріх вважаю полишити на неї саму вибір книжок, або, краще сказати, випадковість книжок, бо їй нема з чого вибирати. Лучче було не вчити її читати.

Я набрид вам своїми сусідками, та що вдієш? За приказкою: «У кого що болить, той про те й говорить».

А коли правду сказати, то мені тепер і говорити більш нема про що. Ніде не буваю і нічого не роблю. Не знаю, що мені доля готує на друге літо. А я його не без трепету дожидаю, та й чи можна його дождити інакше. Те літо має покласти справжній фундамент під обрану мною, або, краще сказати, вами, діяльність. Карло Павлович каже, що певдов-

зі після свят буде оголошено програму на першу золоту медалю. Я майже неприємно від самої думки про цю фатальну програму. Що, як мені пощастить? Я збожеволію. А ви? Невже ви не приїдете подивитися трилітню виставку і глянути на мою схвалену програму та на смиренного творця її, як на свій власний утвір? Я певен, що ви приїдете. Напишіть мені про ваш приїзд у першому ж листі. І я матиму причину відмовити Михайлову у квартирі. Мічман, здається, і йому вже набрид. Ще добре, що я маю притулок у сусідок. А то довелося б цуратися власної квартири. Напишіть, будь ласка, що ви приїдете. Тоді я все разом запораю.

Прощайте, мій незабутній добродійнику. В другому листі напишу вам про дальші успіхи моєї учениці і про наслідки майбутнього конкурсу. Прощайте.

Р. С. Бідолашний Демський уже з кімнати не може вийти. Не пережити йому весни.

Одержавши цього листа, я написав йому, що не на виставку, а може, й на великдень приїду до нього в гості і що приїду до нього просто на квартиру, як Штернберг прийжджав. Я написав йому це для того власне, щоб визволити його від невідчепного мічмана. Правду кажучи, я побоювався за його же несталий молодий характер. Чого доброго, якраз може зробитися двійником безпардонного мічмана. Тоді прощай усе — і геній, і мистецтво, і слава, і все чарівне в житті. Усе це вляжеться, як у могилі, на дні всепоглинаючої чарочки. Приклади ці, на жаль, дуже навіть частенькі, особливо в нас у Росії. І що за причина? Невже тільки п'яне товариство може вбити всякий зародок добра в молодика? Чи тут є ще щось для нас не зрозуміле? А втім, народна мудрість дійшла одного висновку: «Скажи, хто твої знайомі, і я скажу, хто ти такий». А Гоголь, мабуть, теж правду сказав, що руський чоловік як добрий майстер, то конче й п'яниця. Що б це означало? Нічого більше, я гадаю, як тільки недостатність загальної цивілізації. Так, приміром, сільський чи інший який писар серед чесних неписьменних дядьків — однаково, що Сократ в Афінах. А подивіться на нього — це ж зовсім ненормальна, безпробудно п'яна тварюка, тому саме, що він майстер своєї справи, що він один-єдиний грамотій між сотнею селяків, з яких тягне на п'ятику й на розпусту. А вони тільки дивуються з його здібностей і ніяк не можуть второпати, що б це означало, що такий великорозумний чоловік і такий безпросвітний п'яниця. А простакам і невтямкам, що він один між ними майстер письменного чи іншого якого діла, що нема йому суперника, що давальці його назавжди зостануться йому вірними, бо, крім нього, не-

ма до кого звернутись. І він собі байдуже, так-сяк робить свою роботу, а легкі заробітки пропиває.

Ось, по-моєму, одна-єдина причина, що у нас коли хто майстер своєї справи, то неодмінно й гіркий п'яниця. А крім того, помічено, що й між цивілізованими націями люди, які виходять з-поміж звичайних людей, обдаровані вищими душевними якостями, завжди і скрізь більше чи менше були шанувальниками, а частенько і щирими поклонниками веселого бога Бахуса*. Це вже, мабуть, неодмінна риса незвичайних людей.

Я особисто і добре знав геніального математика нашого О[строградського]⁸⁵ (а математики взагалі не схильні захоплюватись), з яким мені трапилося кілька разів обідати за одним столом. Він, крім води, нічого не пив за обідом. От якось я і спитав його: «Невже ви ніколи не п'єте вина?» — «В Харкові ще колись я випив два погрібці та й сказав собі — годі», — відповів математик просто.

Однак небагато хто кінчає двома погрібцями, а неодмінно беруться до третього. Частенько й до четвертого, і от на цьому фатальному четвертому кінчають свою сумну кар'єру, а то й саме життя.

А він, себто мій художник, належав до категорії людей пристрасних, запальних, з уявою гарячою. (А це якраз і є лютий ворог життя самостійного, статечного. Хоч я й зовсім не прихильник монотонної тверезої ретельності і повсякденної одноманітної волячої діяльності, та не скажу, щоб я був і одвертим ворогом статечної ретельності. Взагалі, в житті середній шлях є найкращим шляхом. А в мистецтві, в науці і взагалі у діяльності розумовій середній шлях ні до чого, крім безіменної могили, не приводить).

В художникові моєму я хотів би бачити великого, незвичайного художника і звичайну людину в домашньому житті. Та ці дві великі властивості рідко живуть під одним дахом.

Усім серцем бажав би я передбачити й одвернути все, що шкідливо впливає на молоду уяву мого улюбленця, але як це зробити, — не знаю. Мічмана я серйозно боюсь. Та й від сусідки не можна сподіватися нічого доброго. Це ясно як день. Ще тепер це могло б кінчитися розлукою і слізьми, як звичайно кінчається перше палке кохання. Але з допомогою тітоньки, яка йому так сподобалася з першого разу, кінчиться все це смолоскипом Гіменея і, дай боже мені помилитися, розпустою та злиднями.

Він мені не каже, що він закоханий по вуха в свою ученицю. Та й який юнак відкрив цю священну тайну? На одно

* Бахус — в античній міфології бог вина і випоробства.

слово коханої він кине́ться у вогонь і в воду, перше ніж вимовить їй словами свос ніжне почуття. Такий той юнак, що кохає щиро. А хіба ж бувають юнаки, що кохають інакше?

Щоб хоч трохи відтягти його від сусідок, навмисне не згадую про них ні словом. Я радий йому якнайчастіше навідуватись до Шмі́дта, Фіцтума та Йохіма, як до людей, потрібних для його внутрішньої освіти. Навідуватись до старого Кольмана, якого добрі поради щодо пейзажного живопису йому конче потрібні. І що божий день, як у храм, як у світильник найпрекраснішого мистецтва, ходити в майстерню Карла Павловича. І під час цих одвідин зробити для мене акварельну копію з «Бахчисарайського фонтана». А наприкінці описав йому всю важливість очікуваної програми, якій він повинен присвятити всього себе і всі свої дні і ночі до самого екзамену, себто до жовтня місяця, — такий строк і така робота здавалися мені достатніми, щоб хоч трохи охолодити перше кохання, — і писав, що коли мені не можна буде на ціле літо зостатися в столиці, то на осінь я неодмінно знову приїду і то власне заради його програми.

Лист мій, як я і сподівався, мав свій добрий вплив, але тільки наполовину: програма йому вдалася, а сусідка — ой леле! Але нащо передчасно підіймати завісу таємничої долі? Прочитаємо ще один і останній його лист.

«Волею чи неволею, не знаю, а знаю тільки те, що ви мене тяжко обманули, мій незабутній добродійнику. Я ждав вас, як найдорожчого моему серцю гостя, а ви — хай вам бог простить... І нащо було обіцяти? А скільки було клопоту мені з моїми мешканцями. Ледве збувся їх. Правда, Михайлов одразу погодився, а невгамовний мічман дотягнув-таки аж до весни, себто до вербного тижня, і, розстаючись, ми мало не посварилися. Він неодмінно хотів зостатися і на великдень, але я рішуче сказав йому, що це неможливо, бо я, кажу йому, дожидаю вас. «Ото яка важна персона ваш родич! І в готелі може зупинитися!» — сказав він, покручуючи свої дурні вуса. Мене охопила лють. І я ледве не наробив бозна-яких грубощів, та, спасибі, Михайлов стримав мене. Я не знаю, що йому так дуже сподобалося в нашій квартирі, мабуть, тільки те, що вона дарова, не наймана. Зимом, бувало, Михайлов по кілька ночей вдома не почує і вдень зрідка загляне й зараз же піде. А він тільки й вийде пообідати та напиться і знову лежить на канапі — або спить, або курить люльку. Останнім часом він уже й чемодана з білизною переніс. І коли я вже зовсім відмовив йому у квартирі, він усе ще приходив кілька разів почувати. Просто безсовісний. І ще одна дивина. До самого його від'їзду в Миколаїв (його пере-

ведено до Черноморського флоту) я його щовечора, повертаючись з класу, зустрічав або в коридорі, або на сходах, або коло воріт. Не знаю, кому він робив вечірні візити. Та бог з ним. Слава тобі господи, що я його спекався.

Яких успіхів досягла моя учениця за зиму! Чудо, та й годі! Якби її почали вчити у свій час, — з неї могла б бути просто вчена. І якою вона стала скромною, лагідною — аж люблю. Дитячої грайливості й наївності анітрохи не зосталось.

Правду кажучи, мені навіть шкода, що письменність — коли це тільки письменність — знищила в ній цю милу дитячу пустотливість. Я радий, що хоч тінь моєї милої наївності зосталась у мене на картині. Картина вийшла дуже приємна. Вогненне освітлення хоч і нелегко, але вдалося мені. Преводас мені сто карбованців сріблом, і я залюбки на це погоджуюсь, тільки після виставки. Мені хочеться неодмінно поставити мою милу ученицю на суд людей. Я був би цілком щасливий, якби ви не обманули мене вдруге і приїхали на виставку. А вона цього року буде особливо цікава. Багато художників — і наші, й чужоземці з-за границі — обіцяють прислати свої твори, серед таких Орас Верне, Гюдєн і Штейбен⁸⁶. Приїжджайте задля самого Аполлона і дев'яти його прекрасних сестриць⁸⁷.

Досі моя програма посувається тупо; не знаю, що далі буде. Карло Павлович з композиції задоволений, більше гічого про неї не можу сказати вам. З того тижня візьмусь серйозно. А досі я її наче уникаю. Не знаю, що це означає. Учениця моя — і та вже починає підганяти мене. Ох, коли б я міг розказати, як подобається мені ця проста добра родина. Я в них наче рідний син. Про тітоньку вже нема що й казати: вона повсякчас добра й весела. Ні, понурий і мовчазний дядечко — і той часом кидає свої папери, сідає з нами коло шиплячого самовара і нишком підкидає жарти, пєвля річ, зовсім немудрі. Я іноді дозволяю собі розкіш, звичайно, коли зайва копіяка забряжчить у кишені: внощом їх ложею третього ярусу в Александринському театрі. І тоді загальне вдоволення — безмежне, особливо коли спектакль складається з водевілів, а учениця і модель моя кілька днів після такого спектаклю і уві сні, здається, співає водевільні куплєти. Я люблю або, краще сказати, обожнюю все прекрасне, як у самій людині, починаючи з її прекрасної зовнішності, так само, коли не більше, і високе й витончене творіння розуму і рук людських. Мене захоплює по-світському вихована жінка — і чоловік теж. Усе в них, починаючи з висловів і до рухів, доведено до такої рівної, стрункої гармонії. У всіх них кров, здається, однаково пульсує. Дурень і розумник, флегматик і сангвінік між ними рідко трапляються, та навряд чи

й бувають взагалі. І це мені безмежно подобається. Однак ненадовго. Це, певне, тому, що я народився і виріс не між ними, а кошійчанним вихованням своїм тим паче не можу рівнятися з ними. І тому мені, незважаючи на всю чарівливу принадність їхнього життя, більше подобається сімейний побут простих людей, таких, як от мої сусіди. Серед них я зовсім спокійний, а там все чогось наче боїшся. Останнім часом я і у Шмідтів почуваю себе незручно. І не знаю, що б це означало? Буваю я в них майже щонеділі, але не засиджуюсь, як бувало раніш. Може, це тому, що нема милого незабутнього Штернберга між нами. А до речі, про Штернберга. Я недавно одержав від нього листа з Рима. Та й дивак же він страшений! Замість власних вражень, які справило на нього вічне місто*, він рекомендує мені: і кого ж ви гадаєте? Дюпати⁸⁸ і Піранезі⁸⁹. От дивак! Пише, що в Лепрі він бачив великий собор художників, серед них і Іванова⁹⁰, автора майбутньої картини «Іоани Предтеча проповідус в пустині». Російські художники глузують нишком з цього, кажуть, що він зовсім застряв у Понтійських болотах** і все ж не знайшов такого мальовничого сухого пенька з відкритим корінням, якого йому треба для третього плану своєї картини. А німці взагалі захоплені Івановим. Ще зустрів він, у кафе Греко, страшенно вифранченого Гоголя, який розповідав за обідом дуже масні українські анекдоти. Але головне, що він зустрів, в'їжджаючи у вічне місто і вже бачачи купол св. Петра і безсмертний велетенський Колізей***, це качуча, граційна, пристрасна, така, якою вона є в самому народі, а не така манірна, нафарбована, як її бачимо на сцені. «Уяви собі,— пише він,— що славетна Тальйоні копія з копії того оригіналу, який я бачив безплатно на римській вулиці!» Але нащо мені робити виписки? Я вам пришлю його листа в оригіналі. Там ви і про себе дещо цікаве прочитаете. Він, сердешний, усе ще згадує про Т[арновську]. Ви її часто бачите. Скажіть, чи щаслива вона зі своїм ескулапом? Коли щаслива, то нічого не кажіть їй про нашого друга. Не порушуйте пустим спогадом її тихого сімейного спокою. А як ні, то скажіть їй, що друг наш Штернберг, найблагородніше у світі створіння, любить її і досі так само щиро й ніжно, як і перше любив. Це розважить її душевну тугу. Хоч би як людина мучилась, хоч би якого зазнавала лиха, але, почувши одне привітне сердечне слово, слово щирого співчуття від далекого незмінного друга, вона забуває своє гнітю-

* Вічне місто — Рим.

** Понтійські болота — в Італії, в околицях Рима.

*** Велетенський Колізей — величезний цирк стародавнього Риму (на 80 тисяч глядачів).

че горе хоч ненадовго, хоч на годину, на хвилину. Вона зовсім щаслива. А хвилинка повного щастя, кажуть, замінює безконтинентні роки щонайтяжчих злигоднів.

Читаючи ці рядки, ви посміхнетеся, найдорожчий мій друже. І, чого доброго, подумайте, чи й я не зазнаю якого лиха, що так красно міркую про злигодні. Можу побожитися, в мене ніякого горя, а так чогось смутком душу поїняло. Я зовсім щасливий, та й чи може бути інакше, коли маю таких друзів, як ви і любий, незабутній Вільо? Небагатом з людей принадає така солодка доля, як припала мені. І якби не ви, пролетіла б повз мене сліпа богиня, а ви її сплизили над завехаяним бідолашним замазурою. О боже мій, боже мій! Йі такий щасливий, такий безмежно щасливий, що мені здається, я задихнувся від цієї повноти щастя, задихнувся і вму. Мені невідмінно треба хоч якого-небудь горя, хоч маленького, а то, самі поміркуюте: що б я не задумав, чого б я не побажав, мені все вдається. Усі мене люблять, усі голублять, починаючи з нашого великого маестро. А його любові, здається, вже досить для повного щастя.

Він часто заходить до мене, іноді навіть і обідає в мене. Скажіть, хіба міг я думати про таке щастя, коли вперше побачив його у вас, у цій самій квартирі? Багато і дуже багато вельмож-царедворців не удостоїлись такого великого щастя, яке я, невідомий злидар, маю. Чи є на світі така людина, що не позавидувала б мені тепер?

На тому тижні заходить він до мене в клас, глянув на мій етюд, зробив хутенько деякі зауваження і викликає мене в коридор. Я думав, що безна-який секрет. І що ж? Він пропонує мені їхати разом з ним на дачу до Уварових обідати. Мені не хотілось іти з класу. і я почав був одмовлятися, але він назвав мої резони школярством та недоречністю старанністю і сказав, що пропустити один клас — не має значення. «А головне,— додав він,— я вам по дорозі прочитаю лекцію, якої ви і від професора естетики ніколи не почувсте». Що я міг сказати на це? Прибрав палітру й пензлі, переодягнувся й поїхав. По дорозі, однак, і згадки не було про естетику. За обідом, як звичайно, точилася весела загальна розмова, а вже по обіді почалася лекція. Ось як це було.

У вітальні, за чашкою кави, старий Уваров заговорив про те, як швидко минають години і як ми не цінуємо цих когитовних годин. «Особливо юнак», — додав старий, дивлячись на своїх спів. «Та от вам живий приклад,— підхопив Карло Павлович, показуючи на мене:— Він сьогодні пропустив клас, щоб тільки побайдикувати на дачі».

Мене як окропом облили. А він, нічого не помічаючи, прочитав мені таку лекцію про всепоглинаючий швидкоплин-

ний час, що я тільки тепер відчув і зрозумів символічну статую Сатурна, який жере дітей своїх. Цю лекцію було прочитано з такою любов'ю, з такою батьківською любов'ю, що я при гостях заплакав, як дитина, спіймана на збитках.

Після всього цього, скажіть, чого мені ще не вистачає? Вас! Тільки вашої присутності не вистачає мені. О! чи діждусь я тієї великої радісної хвилини, коли обійму вас, мого рідного, мого широкого друга? А знаєте що? Якби ви не написали, що приїдете до мене на великдень, я неодмінно одвідав би вас тієї зими. Та, видно, святі в небі позаздрили моему земному щастю і не допустили цього радісного побачення.

Незважаючи, однак, на всю повноту мого щастя, мені іноді буває так нестерпно сумно, що я не знаю, куди сховатися від цього гнітючого смутку. В ці страшенно довгі хвилини тільки одна моя чарівна учениця має на мене благотворний вплив. І як би мені хотілося тоді розкрити їй свою стражденну душу, розлитися, розтанути в сльозах перед нею!.. Та це образить її незайману скромність. І я собі швидше лоба розіб'ю об стіну, ніж дозволю образити будь-яку жінку, тим більш її. Її — прекрасне і пренепорочне дівча.

Я, здається, писав вам тієї осені про мій намір написати з неї весталку в пандан * старанній учениці. Та зимою важко було дістати лілії чи білі троянди, а головне, мені заважав нестерпний мічман. Тепер цих перепон нема, і я думаю між роботою, себто між програмою, здійснити мій задушевний проект. Тим більш це можливо, що програма моя нескладна, всього три постаті. Це — Йосиф⁹¹ пояснює сні своїм товаришам по темниці — виночерієві і хлібодарові. Сюжет старий, заяложений, і тому треба добре його опрацювати, себто скомпонувати. Механічної роботи тут небагато, а попереду ще більш як три місяці. Ви мені пишете про важливість моєї, мабуть, чи не останньої програми і радите якнайстаранніше вивчити її або, як ви кажете, проїнятися нею. Все це дуже добре, і я цілком певний в необхідності цього. Але, єдиний мій друже! Я боюся й вимовити. «Весталка» мене більше і повсякчас заповнює. А програма — це другий план «Весталки». І хоч як я намагаюся поставити її на перший план, — ні, не можу. Відходить, і що б це означало — не знаю. Думаю перше закінчити «Весталку» (вона в мене вже давно почата). Закінчу — та й з пліч, тоді вільнішим візьмусь до програми.

Програма! Я щось недобре передчуваю з моєю програмою. І відкіля береться це фатальне передчуття? Чи не відмовитись від неї до другого року? Але втратити рік! Чим

* В п а н д а н — відповідно.

ця втрата відплатиться? Певним успіхом. А хто ручиться за цей успіх? Правда ж, я хворий? Я справді наче трохи з глузду з'їхав. Я стаю схожим на «Метафізика» Хемніцера *. Благаю вас, приїжджайте, підніміть мою душу з занепаду.

Який же я безсовісний егоїст? На якій підставі я майже вимагаю вашого приїзду? В ім'я якої розумної ідеї ви маєте кинути вашу роботу, обов'язки і їхати за тисячу верств, для того тільки, щоб побачити когось напівідіота?

Геть, недостойна малодушності! Легковажність хлопчиська, нічого більше, а я вже, хвалити бога, допущений до програми на першу золоту медаль. Я вже людина, що кінчає... ні, ні, художник, що починає свою, може, велику кар'єру. Мені соромно перед вами, мені соромно самого себе. Якщо тільки не маєте великої потреби, то не їдьте до столиці, не приїжджайте хоч до того часу, поки я не кінчу мою програму і мою задушевну «Весталку». А тоді, коли приїдете, себто до виставки, о, тоді моя радість, моє щастя буде безмежне.

Ще одне і дивне, і постійне моє бажання: мені страшенно хочеться, щоб ви хоч мимохідь глянули на модель моєї «Весталки», чи то пак на мою ученицю. Правда ж, дивне, смішне бажання? Мені хочеться показати вам її, як найліпший, найчудесніший витвір божественної природи. І, о самолюбство! Наче і я сприяв моральній прикрасі цього чудесного створіння, себто навчив російського письма. Правда ж, я страшенно самолюбний? І справді, письменність надала їй якоїсь особливої чарівності. Одна маленька вада в неї, і цю маленьку недосконалість недавно я помітив: вона, як мені здається, читає неохоче. А тітонька її давно вже перестала тішитись своєю грамотійкою Пашею. Після свят дав я їй прочитати «Робінзона Крузо». Що ж би ви думали? Вона за цілий місяць ледве-ледве прочитала до половини. Признаюся вам, така байдужість мене дуже засмутила. Так засмутила, що я почав уже каятися, що й читати її навчив. Звичайно, я їй нічого цього не сказав, а тільки подумав. А вона немов підслухала мою думку. Другого ж дня дочитала книжку і ввечері за часм з таким щирим запалом і з такими подробицями розповіла безсмертний твір Дефо своїй байдужій тітоньці, що я ладен був розцілувати свою розумницю-ученицю. В цьому я бачу багато спільного між нею і мною. На мене іноді надходить така байдужість, що я стаю зовсім ні на що не здатний. Але во мною, хвалити бога, ці випадки бувають нетривалі, а вона... І чого я не розумію: коли пішов од мене невгамовний мічман, зробилась

* «М е т а ф і з и к» — байка Івана Івановича Хемніцера (1745—1784), яка висміювала любителів пофілософствувати з усякого приводу.

якось особливо скромною, задумливою, байдужою до книжки. Невже вона?.. Та я цього припустити не можу: мічман — створіння антипатичне, жорстоке і навряд чи може зацікавити жінку навіть найгрубішої організації. Ні, ця думка безглузда. Дівчина задумується і стає апатичною просто тому, що такий її вік, як запевняють нас психологи.

Я вам набридаю своєю прекрасною моделлю і ученицею. Ви, чого доброго, ще подумаєте, що я до неї не байдужий. Воно й справді на те скидається. Вона мені надзвичайно подобається, але подобається, як щось дуже близьке, рідне. Подобається, як найніжніша сестра рідна.

Та досить про неї. А oprіч неї, тепер мені й писати вам більше нема про що. Про мою програму тепер писати ще нема чого, вона ледве-ледве підмальована, та й після закінчення її я вам не писатиму. Я хочу, щоб ви про неї в газеті прочитали. А найбільше хочу, щоб самі її побачили. Я говорю це так певно, наче вже усе закінчено, зостається тільки взяти медаль з рук президента і туш на трубах прослухати.

Приїжджайте, мій незабутній, мій сердечний друже. Без вас мій тріумф неповний буде. Тому неповний, що ви один-єдиний винуватець мого теперішнього і майбутнього щастя.

Прощавайте, мій незабутній добродійнику. Не обіцяю вам писати швидко. Прощавайте!

Р. S. Бідолаха Демський не дождався навіть, поки Нева скресне: умер, і вмер, як істинний праведник, тихо, спокійно, наче заснув. У лікарні Марії Магдалини мені часто доводилось спостерігати останні хвилини згасання людського життя. Але такого спокійного, байдужого розставання з життям я не бачив. За кілька годин перед смертю я сидів коло його ліжка і читав угорос якусь брошуру легкого змісту. Він слухав, приплющивши очі, і час од часу ледве помітно піднімались у нього куточки рота; це було щось схоже на усмішку. Читання тривало недовго. Він розплющив очі і, звернувши їх до мене, ледве чутно промовив: «І хочеться ж вам на такі дурниці дорогий час марнувати.— І, перевівши дух, додав:— Лучче б малювали що-небудь, хоча б і з мене».

При мені, як і завжди, була книжка, або так званий альбом, і олівець. Я почав окреслювати його сухий, різкий профіль. Він знову глянув на мене і сказав, сумно усміхаючись: «Правда, спокійна модель?» Я малював мовчки. Тихенько розчинилися двері, і в кімнату заглянуло обвинуте чимсь заялженим, брудне лице квартирної хазяйки, але, побачивши мене, вона сховалася і двері причинила. Демський, не розплющуючи очей, усміхнувся і дав знак рукою, щоб я нахилився до нього. Я нахилився. Він довго мовчав і на-решті ледве чутно промовив, здригаючись: «Заплатіть їй,

благаю вас, за квартиру. Дасть бог, поквитаємось». При мені не було грошей, і я зараз же пішов додому. Вдома мене, не пам'ятаю, що затримало, тітоньчина кава чи щось таке. Не пам'ятаю. Прийшов я до Демського вже перед заходом сонця. Кімнатка його була освітлена яскраво-оранжевим сяйвом призахідного сонця так ясно, що я мусив на кілька хвилин зажмурити очі. А коли я розплющив їх і підійшов до ліжка, під ковдрою вже був тільки труп Демського, в такій точно позі, як я його покинув живим. Брижі на ковдрі не зсунулися з місця, усмішка й на півлінії не змінилася, очі заплющені, наче він спить. Так спокійно вмирають тільки праведники, а Демський належав до сонму праведників. Я склав йому на грудях напівзахолоді руки, поцілував у холодне чоло і прикрив ковдрою. Потім знайшов хазяйку, оддав їй борг покійного, попросив розпорядитися похороном на мій кошт, а сам пішов до трунаря. Третього дня запросив я священника з церкви св. Станіслава, взяв биндюжника, і ми вдвох з двірником винесли й поставили скромну домовину на биндюги й рушили з Демським у далеку дорогу. За домовиною йшов я, патер Посяда і маленький паламар. Жодна старчиха не йшла з нами, а їх немало ми зустрічали по дорозі. Ці бідолашні дармоїди, як голодні собаки, носом чують милостиню. Від нас вони ні на що не сподівались і не помилилися. Ненавиджу я цих огидних ледацюг, що промишляють собі подачками, спекулюючи іменем Христовим. З кладовища запросив я патера на квартиру покійного, не для того щоб поминки справляти, а для того щоб показати йому скромну бібліотеку Демського. Вся бібліотека вміщалася в невеликому, ледве збитому ящику і складалася з п'ятдесяти з чимсь томів, переважно історичного та юридичного змісту, мовами: грецькою, латинською, німецькою і французькою. Вчений патер вельми не байдуже перегортав грецьких та римських класиків досить скромного видання, а я відкладав тільки французькі книжки. І дивно, окрім Лелевеля, польською мовою — тільки один малесенький томик Міцкевича⁹², дуже лубочного познанського видання. Більше нічого не було. Невже він не любив своєї рідної літератури? Не може бути. Коли бібліотеку було розібрано, я взяв собі французькі книжки, а всі інші запропонував ученому патерові. Совісний патер нізащо не згоджувався придбати такий скарб зовсім даром і запропонував своїм коштом покласти на могилі Демського гранітну плиту. Я з свого боку запропонував половину витрат. І ми зразу ж визначили розмір та форму плити і напис склали. Напис дуже простий: «Leonard Demski, mort. anno 18...» * Покінчивши з цим усім

* Mort. anno 18... (лат.) — помер року 18...

і взявши кожен свою частку спадщини, ми розійшлись, як давні приятелі.

Дивно, однак, невже покійний Демський не наближав до себе й сам не наблизвся ні до кого, крім мене? В квартирі його я ніколи нікого не зустрічав. Але коли ми з ним виходили з хати, то на вулиці часто зустрічались його знайомі, по-приятельському здоровались, а деякі навіть потискали йому руку. І все це були люди порядні. І то правда, — чи одвідає так звана порядна людина убогого роботягу в його похмурій халупі? Сумно! Бідні порядні люди!

Прощайте ще раз. Не забувайте мене, мій незабутній добродійнику».

З цього довгого і строкатого листа я вичитав, по-перше, що художник мій, як і личить справдешньому художникові, вельми благородна і дуже лагідна людина. Прості люди не можуть так щиро, так безкорисливо пригортатися до таких нещасних, усіма покинутих бідолах, яким був покійний Демський. У цій прекрасній, безкорисливій прихильності я не бачу нічого особливого; це звичайний прояв взаємного співчуття до всього великого і прекрасного в науці і в людині. З природи своєї і за заповітом нашого божественного вчителя ми повинні бути такими. Але, на жаль, дуже й дуже небагато хто з нас додержав святого заповіту його і зберіг свою божественну природу в любові і цноті. Дуже небагато хто! Тим-то нам і здається чимсь незвичайним людина, що любить безкорисливо, людина істинно благородна. Ми, як на комету, дивимось на таку людину і, надивившись досхочу, — щоб наше брудне, себелюбне ество не так різко самим нам впадало в око, — починаємо і ту чисту людину бруднити, спершу прихованим наклепом, потім явним, а коли й цей не бере, прирікаємо її на злидні і страждання. Щастя ще, коли запроторимо в дім для божевільних. А то й просто вішаємо, як найпідлішого злочинця. Гірка, та, на жаль, істина! Я, однак, недоречно зарпортувався.

Друге, що я вичитав з недоладного листа дорогого мені художника, — це те, що він, сердешний, сам того не помічаючи, закохався по вуха у свою гарненьку моторну ученицю. Це річ звичайна. Це добре, це навіть конче треба, а тим паче художникові, бо інакше закоптиться серце над академічними етюдами. Кохання — це животворящий вогонь у душі людини. І все, створене людиною під впливом цього божественного почуття, позначене печаттю життя і поезії. Все це дуже добре, тільки ось що. Ці, як називає їх Лібельт⁹³, вогненні душі навдивовижу нерозбірливі у справах кохання. І часто трапляється, що істинному і вкрай зачарованому по-

клонникові краси припадає на долю такий морально потворний ідол, що тільки кухонний дим йому й пасує, а він, простота, кадить перед ним щонайчистішим фіміамом. Дуже й дуже небагатох із цих вогнених душ супроводила гармонія. Від Сократа, Бергема і до наших днів та сама потворна неадаптивність у буденному житті. І, на превелике лихо, ці вогненні душі закохуються зовсім не по-кавалерійському, а гірше за якого-небудь бідолашного піхотинця, себто на все життя. Ось чого я не розумію і чого побоююся в моєму художникові.

Чого доброго, й він, за прикладом світових геніїв, забалить свою ніжну чуйну душу якомусь сатані у спідниці. І добре ще, коли він, як Сократ і Пуссен, жартом одчепиться від домашнього сатани й піде своїм шляхом, а інакше — прощай мистецтво і наука, прощай поезія і все чарівне в житті, прощай навіки. Чашу розбито, дороге миро розлите і змішано з болотом, а осяйний світильник мирного артистичного життя згас від отруйного дихання хатньої мідяниці. О, якби могли ці світочі людськості обійтись без родинного щастя, як чудово було б! Скільки великих творинь не потонуло б у цьому домашньому вирі, а залишилося б на землі на науку й насолоду людям. Та ба! і для генія, мабуть, як і для нашого брата, домашній камінь і сімейне коло необхідні. Це, мабуть, тому, що для душі, яка відчуває і любить усе піднесено-прекрасне в природі і в мистецтві, після високої насолоди у цій чарівливій гармонії конче потрібен відпочинок. А цей солодкий заспокоювач втомленого серця може існувати тільки в колі дітей і щирої, приязної дружини. Блаженна! Стократ блаженна та людина, блаженний той художник, чиє так несправедливо назване прозаїчним життя осяяла прекрасна муза гармонії. Його блаженство, як господній світ, неосяжне.

У спостереженнях своїх щодо родинного щастя я ось що помітив. Зауваження моє стосується взагалі людей, але особливо натхненних прихильників усього доброго і прекрасного в природі. От саме вони, бідолахи, і стають тяжкою жертвою свого обожуваного ідола — краси. І їх винити не можна, бо краса взагалі, а краса жінки особливо, впливає на них нищівно. Інакше й бути не може. А це якраз і є каламутне, всеструйливе джерело всього прекрасного й великого в житті.

— Як це так? — вигукнуть шалені молодики. — Красню бог для того тільки і створив, щоб робити втішним наше повне сліз і хвилювання життя. — Правда. Призначення її від бога таке. Але ж вона або, краще сказати, ми примудрилися змінити її високе божественне призначення. І зробили з неї бездушного, безживного ідола. В ній одне почуття по-

глинуло всі інші прекрасні почуття. Це егоїзм, породжений свідомістю власної всепереможної краси. Ми ще в дитинстві дали їй відчуття, що вона в майбутньому шматуватиме й запалюватиме серця наші. Правда, ми їй тільки натякнули, та вона так швидко зметикувала, так глибоко зрозуміла і відчула цю майбутню силу, що з того ж фатального дня стала незайманою кокеткою і домогильною поклонницею власної краси; дзеркало стало єдиним супутником її жалюгідного самотнього життя. Її не може переіменити ніяке виховання в світі. Так глибоко запало випадково кинуте зерно себелюбства і невиліковного кокетства.

Отакий результат моїх спостережень над красунями взагалі, а над привілейованими красунями особливо. Привілейована красуня нічим не може бути, окрім красуні. Ні щирою, лагідною дружиною, ні доброю, ніжною матір'ю, ні навіть палкою коханкою. Вона дерев'яна красуня — та й годі. І нерозумно було б вимагати чогось більше від дерева.

Ось чому я й раджу любитися цими прекрасними статуями здаля, але ніяк з ними не зближатися, а тим паче не одружуватися, особливо художникам і взагалі людям, що присвятили себе науці чи мистецтву. Якщо художникові конче потрібна красуня для його улюбленого мистецтва, для цього є натурщиці, танцівниці й інші майстрині цехові. А вдома йому, як і простому смертному, потрібна добра, щира жінка, а зовсім не привілейована красуня. Вона, привілейована красуня, на одну тільки мить освітить яскравим сліпучим промінням радості мирну домівку обранця божого; а потім, як од метеора, що тільки майнув, так від цієї хвилиної радості і сліду не зостанеться. Красуні, як і справжній актрисі, конче потрібен натовп поклонників, правдивих чи вдаваних, для неї однаково, як для стародавнього ідола: аби були поклонники, а без них вона, як і той стародавній божок, — прекрасна мармурова статуя — та й годі.

«Не кожне слово в рядок», — каже наша приказка, бувають же винятки й між красунями: природа безконечно різноманітна. Я глибоко вірю в цей виняток, але вірю як у зовсім незвичайне явище; тому я такий обережний у своєму віруванні, що прожив уже між порядними людьми більш як піввіку, а такого дивного явища не трапилось мені бачити. А не можна ж сказати, щоб я належав до мізантропів чи до безпардонних огудників усього прекрасного. Навпаки, я до нестями люблю прекрасне як у самій природі, так і в божественному мистецтві.

Недавно зо мною ось що трапилось. Далеко, дуже далеко від порядного або цивілізованого товариства, у глушині майже безлюдній, довелось мені випадково животіти досить-

таки чималий час. І в цю саму глушину залетіла, тільки не випадково, світська красуня, — такою принаймні вона згодом сама себе називала. От я знайомлюсь, а я, треба вам сказати, на знайомства не дуже трудний. Знайомлюся, приглядаюсь до нової знайомої красуні, і — о чудо з чудес! Ані крапельки схожості з красунями, яких я раніше бачив. «Чи не здичавів я в цьому відлюдді?» — думаю собі. Ні, з усіх поглядів прекрасна жінка. І розумна, і скромна, і навіть начитана, і, як то кажуть, ні тіні манірності. Мені самому соромно стало за своє приглядання, і я — всяку недовіру геть і стаю не то що поклонником, — цього ремесла я не сприйняв, — стаю добрим, щирим приятелем. Не знаю, за що, але я їй сподобався, і ми стали майже друзями. Я не можу натішитись моїм відкриттям, аж у старому серці ворухнулося щось більше, ніж звичайна проста прихильність, і я ледве не зіграв ролі водевільного старого дурня. Випадок врятував. І зовсім звичайний випадок. Якось уранці, а в них у хаті я був уже як свій, вони мене часто навіть на ранішній чай запрошували, — отож, якось уранці я помітив, що в неї над самою потилицею волосся заплетене в дрібні косички. Мені це відкриття не сподобалось. Я перше думав, що в неї природно завивається волосся на потилиці, а воно он цю. І саме це ось відкриття й не дало мені признатися в коханні. Я знову став простим добрим приятелем. Майже щодня розмовляючи про літературу, музику й інші мистецтва, з освіченою жінкою совісно ж плітки розводити. У цих розмовах я помітив, і то вже на другий рік, що вона дуже поверхова і про прекрасне в мистецтві чи в природі говорить досить байдуже. Це трохи похитнуло мою віру. Далі. Нема на світі такої книжки німецькою і російською мовою, якої б вона не читала, і жодної не пам'ятає. Я спитав, чому б це. Вона сказала, що ще до заміжжя якась жіноча хвороба відбила в неї пам'ять. Я простодушно повірив. Тільки помічаю: якісь заяложені віршики, читавши їх ще дівчиною, вона й тепер пам'ятає. Після цього мені було совісно говорити з нею про літературу. А незабаром я помітив, що в них немає жодної книжки в хаті, окрім пам'ятної на цей рік. Зимовими вечорами вона грала в карти, коли збиралась партія, але я думав, що це для годиться, а того й не помітив, що вона була дуже не в настрої, коли їй не вдавалося скласти партію. У неї зразу ж починала страшенно боліти голова. А якщо партія збиралася в чоловіка, то вона, як ніде нічого, сідала коло столу й дивилась у карти гравців, ніби у свої власні, і це миле заняття часто тривало в неї далеко за північ. Як тільки починалась ця бездушна сцена, я зараз же виходив на вулицю. Огідно бачити молоду прегарну жінку за

такою пустою роботою. Я тоді зовсім розчарувався, і вже вона здавалася мені поліпом або, краще сказати, справедливою привілейованою красунею.

І якби її самота тривала ще рік чи два в цьому темному закутку без кровожерних залищальників, себто без левів та онагрів, я певен, що вона здуріла б або стала б справжньою ідіоткою. Стану напівідиотки вона вже досягла. А я ж, я ж то телепень! Уявив собі, що ось нарешті відкрив Ельдорадо*. А це Ельдорадо — просто дерев'яна лялька, на яку я згодом не міг дивитися без огиди.

Читаючи цю грізну сентенцію про красунь, дехто подумає, що я другий Буонаротті в цьому роді. Зовсім ні. Такий самий поклонник, як і перший-ліпший з леопардів, а мовля, ще невгамовніший. А річ у тому, що люблю відкривати свої переконання в усій їх наготі, незважаючи на чин і звання. До того ж, я це роблю тепер власне для друга мого, художника, а не з наміром друкувати свої думки про красунь. Нехай бог боронить од цієї дурості. Та мене ж тоді рідна сестра готова була б повісити на першій осиці, як Юду-зрадника. А втім, вона не красуня, її нема чого остерігатися.

Де ж початок цього зла? А ось де: початок у вихованні. Якщо ніжних батьків бог благословить донею-красунею, вони самі починають її псувати, віддаючи їй перевагу перед іншими дітьми. А про виховання своєї улюблениці вони ось що думають і навіть кажуть: «Навіщо даремно затуркувати дитину пустою книжкою? Вона й без книжки і навіть без приданого зробить собі блискучу кар'єру». І красуня, справді, робить блискучу кар'єру. Пророкування батьків справдилося, чого ж більше? Це початок зла. А продовження (зрештою, я не запевняю, а тільки припускаю), продовження осьде.

Любе наше слов'янське плем'я хоч і зараховують до родини кавказької, але зовнішністю своєю воно не далеко пішло від племен фінського й монгольського. Отже, у нас красуня — явище дуже нечасте. І це нечасте явище, ледве тільки з пелюшок, ми починаємо напихати своїми недоладними похвалами, самолюбством та іншим мотлохом. І нарешті робимо з нього дерев'яну ляльку на шарнірах, схожу на ту, що нею живописці користуються для драпірування.

В країнах, які бог благословив породю чудових жінок, вони повинні бути звичайними жінками. А звичайна жінка, по-моєму, є найкраща жінка.

До чого ж це я завів таку довгу орацію про шматувальниць людських сердець, а отже й мого? Здається, на науку моєму другові. Але я думаю, що це повчання буде для нього

* Ельдорадо — фантастична золота країна в іспанських легендах і казках; у переносному значенні — земний рай.

зовсім зайвим. Та й весталка його, наскільки зміг я зрозуміти з його описів, навряд чи здатна залітати глибоко в серце художника, який так добре відчуває все велично-прекрасне в природі, як мій приятель. Це має бути бистроока, кирпатенька пустунка типу швачки чи меткої покоївки. А такі особи — не рідкість, і вони зовсім безпечні.

А от такі особи, як її шовкова тітонька, вони теж частенько трапляються, але надзвичайно небезпечні. Тітонька її, хоч і солодкою він її описує, нагадує мені гоголівську сваху, яка на запитання шукача нареченої, чи оженить вона його, відповідає: «Ох, оженю, голубе! Та ще й так спритно, що й незчуєшся». Приятель мій, певна річ, не має нічого спільного з гоголівським героєм і з цього погляду я за нього майже не боюся. Вогонь першого кохання хоч і жаркіший, зате й скороминучіший. Знову ж, як подумаю, не можна й не побоюватись, бо ці дивні речі, коли женяться незчувшись, дуже часто трапляються не тільки з розумними, а навіть з обережними людьми. А від друга мого я на велику обережність не сподіваюсь. Ця чеснота — не художницька. Про всякий випадок я написав йому листа, звичайно, не повчального (боже мене борони від цих повчальних посланій). Я написав йому по-дружньому одверто, чого я побоююсь і чого йому треба побоюватись. Без церемонії звернув його увагу на милу тітоньку як на головну і найнебезпечнішу пастку. Відповіді я, однак, не одержав: очевидно, він йому не сподобався. А це поганий знак. А втім, ціле літо він працював над програмою, то не дивно, що міг і забути про мій лист.

Минуло літо, минув вересень і жовтень — приятель мій ні слова. Читаю в «Пчеле»⁹⁴ розгляд виставки, жваво написаний — мабуть, писав Кукольник. «Весталку» мого друга підносять до небес, а про його програму ні слова. Що б це могло означати? Невже вона йому не вдалася? Я написав йому ще одного листа, просив його пояснити мені своє вперте мовчання, про його програму і взагалі про роботу не згадуючи й словом, знаючи з досвіду, як неприязно відповідати на приятельське запитання: «Як іде робота?» — коли робота йде погано. Місяців через два одержав я на листа мого відповідь. Відповідь лаконічну і вкрай недоладну. Він ніби соромився чи боявся висловити мені одверто те, що його мучило, а його щось страшенно мучило. Між іншим, він у листі своєму натякає на якусь невдачу (мабуть, на програму), що мало не довела його до могили. І пише, що коли він існує на світі, то існуванням своїм завдячує добрим сусідам, які виявили йому щире співчуття й гарячу турботу про нього; що він тепер майже нічого не робить, мучиться і душевно, й фізично і не знає, чим зрештою усе це кінчиться.

На все це я дивився, звісно, як на перебільшення. В мольдах сприйнятливих натурах це звичайна річ: вони завжди роблять з мухи слона. Мені хотілося докладніше обізнатися з його становищем. Мене щось турбувало. Але як, від кого? Від нього я толку не доб'юся. Звернувшись до Михайлова, я попросив його написати мені все, що він знає про мого друга. Михайлов не довго барився з відповіддю. Ось що він написав у своєму оригінальному й одвертому посланні.

«Друг твій, братику, дурень. Та ще й який дурень. Відколи світ стоїть, не було ще такого незвичайного дурня. Йому, бач, не вдалася програма; і що ж він зробив з розпачу? От не вгадаєш; оженився, їй-бо, оженився. І знаєш, із ким? Зі своєю весталкою! Та ще й вагітною. От чудасія! Вагітна весталка. І, як він сам каже, саме вагітність і змусила його оженитися. Та не думай, що він сам був причиною цього гріха. Де там. Це падлюка мічман накапостив. Вона сама призналася. Молодець мічман! Наколобродив та й поїхав собі в Миколаїв, як ніде нічого. А твій ото великодушний дурень і — геп, як курка в борщ. Де, каже, вона тепер діветься? Хто її тепер прихистить, бідолаха, коли рідна тітка виганяє з дому? Уз'яв та й прихистив. Ну скажи сам, чи бачив ти такого дурня на білому світі. Мабуть, і не чув навіть. Правду сказати, нечувана великодушність. Або, правильніше, нечувана дурість. Усе це ще нічого. А ось що без краю смішне. Він написав з неї «Весталку», з вагітної. Та як написав! Просто розкіш. Такої наївно-щотливої краси я ще не бачив ні на картині, ні в природі. На виставці натовп від неї не відходив. Вона викликала такий галас, як, пам'ятаєш, колись викликала «Дівчина з тамбурином» Тиранова⁹⁵. Чудесна річ! Сам Карло Павлович перед нею багато разів зупинявся, а це щось та означає. Її купив якийсь багатий вельможа і добре заплатив. Копій та літографій з неї — в усіх крамницях і на всіх перехрестях. Одне слово, успіх повний. А він, дурень, оженився. Цими днями я заходив до нього і помітив у ньому якусь неприємну зміну. Тітонька, здається, прибрала його до рук. У Карла Павловича він ніколи не буває. Мабуть, соромиться. Почав він зі своєї жінки і з не своєї дитини мадонну з одвічним дитям. І коли він закінчить так добре, як почав, то це перевершить «Весталку». Експресія дитяти і матері напрочуд сильна. Дивуюсь, як це йому не вдалася програма. Не знаю, чи допустять його, жонатого, на той рік до конкурсу. Здається, ні. Оце й усе, що я можу тобі розповісти про твого недоладного друга. Прощавай. Карло Павлович наш не зовсім здоровий; навесні думає почати працю в Ісаакіївському соборі. Твій М.»

Невимовний смуток огорнув мене, коли я прочитав цього простого приятельського листа. Блискуче майбутнє мого улюбленця, мого друга я бачив уже закінченим, закінченим на самому світанку осяйної слави. Та зарадити лихові вже було неможливо. Як людина, він зробив нерозсудливо, але дуже благородно. Якби він був простим художником-ремісником, ця подія не мала б ніякого впливу на його роботу. Але на нього, на художника, на художника воістину полум'яного, це може мати просто-таки згубний вплив. Втратити надію бути посланим за границю коштом казни — одного цього досить, щоб знищити навіть дуже сильну енергію. А своїм коштом побувати за границею — про це йому тепер і думати нічого. Якщо, працюючи вдень і вночі, він заробить дещо, то жінка й діти відберуть той убогий заробіток перше, ніж він подумає про Рим та його безсмертні чудеса. Отже,

Італія, щасливий край,
Куди в пориві одкровення
Летить окрилене натхнення
Побачити жаданий рай.

Цей щасливий, чарівний край закрився для мого друга завжди. Хіба що який незвичайний випадок одчинить йому двері цього невиміряного раю. Але такі випадки вельми і вельми рідко трапляються. В нас перемеліся ті справжні покровителі, які давали художникові гроші, щоб він їхав за границю і вчився. У нас тепер якщо й рискне який багач на таку розкіш, то тільки з дитячого гонору. Він бере художника разом з собою за границю, видає йому платню, як найманому лакеєві, і поводить з ним, як з лакеєм, примушує його малювати готель, де він зупинився, або морський берег, де його дружина приймає морські ванни, й такі інші вельми нехудожні речі. А простаки дзвонять: «От справжній аматор і знавець прекрасного, художника з собою возив за границю!» Бідний художнику! Що твориться в твоїй лагідній душі, коли ти слухаєш ці дурні несамовиті вигуки? Не заздрю тобі, бідолашний поклоннику прекрасного в природі і в мистецтві. Ти, як кажуть, був у Римі й папи не бачив. А слава, що ти був за границею, тобі повинна здаватися тяжким докором. Ні, краще з торбиною йти за границю, ніж з паном їхати в кареті. Або зовсім одмовитись бачити

Жаданий рай,

а знайти собі притулок де-небудь у куточку своєї прозаїчної вітчизни і в ньому нишком поклонятися божественній статуй Аполлона.

Нерозумно, страх як нерозумно розпорядився своїм майбутнім мій приятель. Ось уже тижнів зо два, як я щодня пе-

речиту одвертий лист Михайлова і все ж не можу повірити в цю непрошену дурість. Так не віриться, що мені іноді спадає на думку самому побувати в Петербурзі і на власні очі побачити огидну правду тяжкої звістки. Якби це був час вакацій, я б і не задумався, але тепер, на жаль, учбові місяці. Отже, від'їзд коли й можливий, то тільки двадцятивосьмиденний. А за половину цих днів що я можу зробити для нього? Нічогосінько, хіба тільки побачу те, чого не хотів би і вві сні бачити. Подумавши добре і отямившись від першого враження, я поклав собі ждати, що скаже старий Сатурн*. А тим часом запровадити постійне листування з Михайловим. На листи мого приятеля я втратив надію. А надія на листи Михайлова зовсім не справдилася. Розраховуючи на Михайлова, я випустив з уваги, що він менше ніж будь до чого здатний до постійного листування. А що я одержав від нього відповідь на мій лист, і так швидко, як і не сподівався, то я повинен був вважати це за восьме чудо. І з однієї відповіді не розраховувати на постійне листування. Що ж ти вдієш, помилився. Та хто ж не помиляється? Зопалу я написав до нього кілька листів і у відповідь не одержав ні одного. Це мене не зупинило. Я ще написав, і що далі, то чутливіше. У відповідь ні слова. Розсердившись, я написав йому грубого і зовсім короткого листа. Це вплинуло на Михайлова, і він прислав мені відповідь такого змісту:

«Дивуюсь, як у тебе вистачає терпіння, часу і, нарешті, паперу на твої кумедні, щоб не сказати дурні, листи. І про кого ти пишеш? Про дурня. Хіба він вартий того, щоб про нього думати, не те що писати, та ще й такі кумедні листи, як ти пишеш? Плюнь ти на нього, — пропаца людина, та й годі. А щоб тебе утішити, то я ще ось що додаю. Він разом з жінкою і мамунею, як він її величає, почав сліпі заливати, себто взявся до горілки. Спочатку він усе повторював свою «Весталку» і повторював до того, що й на товчку перестали брати його копії. Потім заходився розфарбовувати літографії для крамниць, а тепер не знаю, що він робить. Мабуть, пише портрети по карбованцю з пика. Його ніхто не бачить. Забрався десь на Двадцятку лінію. Щоб догодити тобі, я пішов на тому тижні розшукувати його. Ледве знайшов його квартиру коло самого Смоленського кладовища. Самого його не застав вдома, жінка сказала, що пішов на сеанс до якогось чиновника. Полюбувався його незакінченою «Мадонною». І, знаєш, мені якось сумно стало. За що, подумай тільки, пропав хлопець? Не дождавшись його самого, я пішов, і з господинею не попрощався — мені вона здалася огидною.

* Старий Сатурн — час (образ з античної міфології).

Карло Павлович, незважаючи на недугу, почав працювати в Ісаакіївському соборі. Лікарі радять йому кинути роботу й поїхати на літо за границю. Але йому не хочеться розлучатися з початою роботою. Чому ти не приїдеш хоч на короткий час у Пітер, хоч тільки глянути на чудеса нашого чудотворця Карла Павловича? Та й своїм дурнем полюбувався б. Ти, здається, теж оженився, тільки не признаєшся. Не пиши мені, відповідати не буду. Прощай!

Твій М.»

Боже мій! Невже одна-єдина причина, оце нещасне одруження, могла так раптово, так швидко занепасти геніального хлопця! Іншої причини не було. Сумне одруження!

Нетерпляче дождав вакацій. Нарешті екзамен закінчився. Я взяв відпустку і марш до Петербурга. Карла Павловича вже в Петербурзі не застав. Він, за порадою лікарів, покинув роботу й поїхав на острів Мадеру⁹⁶. Ледве знайшов я Михайлова. Цей оригінал ніколи не мав своєї постійної квартири, а жив як пташка небесна. Я зустрів його на вулиці під руку з бравим мічманом, тепер уже лейтенантом. Не знаю, яким чином він опинився знову в Петербурзі. Я не міг дивитись на нього. Привітавшись з Михайловим, я одвів його вбік і почав питати адресу мого приятеля. Михайлов спочатку засміявся, а потім, ледве стримуючи сміх, повернувся до мічмана і сказав: «Знаєш, про чію квартиру він питає? Свого дорогого N. N.». І Михайлов знову голосно засміявся. Мічман йому вторував, але нещиро. Михайлов драгував мене своїм недоречним сміхом. Нарешті він отямився і сказав мені: «Твій друг живе тепер у найтеплішій квартирі. На сьомій верстві. Його, бач, не допустили до конкурсу, так він, не довго думавши, з'їхав з глузду, та й гайда у тепле місце. Не знаю, чи живий він тепер».

Я, не попрощавшись з Михайловим, узяв візника й поїхав до лікарні Всіх скорблячих. Мене до хворого не пустили, бо в нього був випадок божевілля. Другого дня я його побачив, і якби наглядач не сказав мені що номер такий-то — художник N. N., то сам я ніколи його не впізнав би, так страшно змінило його безумство. Він мене, звичайно, теж не впізнав. Прийняв за якогось римлянина з рисунка Пінеллі⁹⁷, зареготав і відійшов од загратованих дверей.

Боже мій, яке сумне явище — спотворена божевіллям людина! Я не міг і кілька хвилин споглядати цей печальний образ. Попрощався з наглядачем і повернувся в місто. Але нещасний друг мій ніде не давав мені спокою. Ні в Академії, ні в Ермітажі, ні в театрі, одне слово, ніде. Його страшний образ скрізь стояв у мене перед очима. І тільки щоден-

не відвідування лікарні Всіх скорбящих поволі розвіяло перше тяжке враження.

Несамовитість його з дня на день ніби вщухала, зате й сила фізична швидко танула. Нарешті він уже не міг підвестися з ліжка, і я вільно міг входити до нього в кімнату. Інколи він наче отямлювався, та все ще мене не впізнавав. Якось я приїхав рано-вранці. Для нього ранішні години були легші. Застав я його зовсім спокійним, але він був такий кволий, що не міг рукою поворухнути. Довго дивився він на мене замисленим, розумним поглядом, наче щось пригадуючи. Раптом він ледве чутно вимовив моє ім'я. І сльози струмками потекли з його просвітлілих очей. Тихий плач перейшов у ридання, в таке тяжке ридання, що я й не бачив і дай господи не бачити ніколи такого страшного ридання.

Я хотів іти, але він знаками зупинив мене. Я зостався. Хворий простягнув руку; я взяв його за руку і сів коло нього. Ридання поволі втихло, тільки краплисті сльози котилися з-під опущених вій. Ще кілька хвилини — і він зовсім заспокоївся й задрімав. Я поволеньки звільнив свою руку і вийшов з кімнати, дуже сподіваючись на його одужання. Другого дня, теж рано-вранці, приїжджаю до лікарні й питаю сторожа, що нагодився мені назустріч: «Як мій хворий?» І сторож одповів: «Хворий ваш, ваше благородіє, уже в покійницькій. Учора вранці як заснув, так і не прокинувся».

Після похорону я побув ще кілька днів у Петербурзі, сам не знаю чого. Одного з цих днів зустрів я Михайлова. Після його розповіді про те, як він учора проводив мічмана в Миколаїв і як вони гульнули на Середній рогатці, мова зайшла про покійного, про його вдову і, нарешті, про його незакінчену «Мадонну». Я попросив Михайлова провести мене на квартиру вдови, і він залюбки погодився, бо йому самому хотілося ще раз подивитись на незакінчену «Мадонну». В квартирі покійного ми не побачили нічого, що свідчило б про те, що колись тут жив художник, окрім палітри з засохлими фарбами, що тепер заміняла розбите скло. Я спитав про «Мадонну». Господиня не зрозуміла мене. Михайлов розтлумачив їй, щоб вона показала нам ту картину, яку він колись бачив у них. Вона ввела нас у другу кімнату, і ми побачили «Мадонну», — нею було залатано стару ширму. Я запропонував удові десять карбованців за картину. Вона охоче погодилась. Я згорнув сувоєм своє коштовне надбання, і ми пішли від утішеної десятима карбованцями вдови.

Другого дня я попрощався з моїми знайомими і, здається, назавжди виїхав з Північної Пальміри. Незабутній Карло Великий уже вмирав у Римі.

4 жовтня 1856

ХУДОЖНИК

- ¹ Торвалдсен Бертель (1768—1844) — датський скульптор.
- ² Ван-Остаде Адриан (1610—1685) — голландський художник.
- ³ Бергем — Бертем Клас (1620—1683) — голландський художник.
- ⁴ Теньєр — Тенірс Давид (1582—1649), якого називали Старшим на відміну від Тенірса Молодшого, сина, фламандські художники, відомі реалістичними картинами з народного побуту.

⁵ *Рубенс Пітер Пауел* (1577—1640) — видатний фламандський художник, автор портретів, картин на міфологічні та релігійні теми.

⁶ *Ван Дейк Антоніс* (1599—1641) — видатний художник (портретист) фламандської школи.

⁷ *Вазарі Джорджо* (1511—1574) — італійський художник і вчений, автор книги «Життєписи найславніших художників, скульпторів та архітекторів».

⁸ *Брегичне вчення Віклекфа й Гуса* — Джон Вікліф, англієць (XIV ст.), та Ян Гус, чех (XIV—XV ст.), — церковні реформатори і борці проти католицької церкви.

⁹ *Лютер Мартін* (1483—1546) — відомий діяч Реформації у Німеччині, основоположник лютеранства.

¹⁰ *Лев X і Юлій II* (у Шевченка помилково Леон II) — римські папи XVI ст., які витрачали величезні прибутки церкви на картини відомих художників і на будівлі.

¹¹ *Корреджо Антоніо Аллегрі* — італійський художник XVI ст.

¹² *Щедрін Сильвестр Феодосійович* — російський художник-пейзажист XIX ст., відомий своїми краєвидами різних місць Італії.

¹³ *Михайлівський замок* — один з петербурзьких палаців, де жив і був задушений змовниками в 1801 р. імператор Павло I.

¹⁴ *Кімнатний живописець Ширяєв* — Ширяєв Василь Григорович, художник, хазяїн артілі живописців-альфрейщиків, в якій працював і сам Шевченко.

¹⁵ *Веласкес Дієго* — іспанський художник XVII ст. Його картина «Старик» була в 30-х роках у картинній галереї графа Строганова.

¹⁶ *Фракліт і Геракліт* — статуї, назви яких Шевченко наводить з пам'яті. Друга, можливо, зображала грецького філософа Геракліта, кого зображала перша — невідомо. Можна припускати, що то був Демокріт, філософ, якого часто протиставляють Гераклітові.

¹⁷ *Пименов Микола Степанович* (1812—1864) — вихованець Академії мистецтв, скульптор.

¹⁸ *Венеціанов Олексій Гаврилович* (1780—1847) — видатний російський художник, один із засновників побутового жанру в російському мистецтві.

¹⁹ *Слуджинський Франц* — гравер. *Зав'язов Федір Семенович* — російський художник XIX ст., вихованець Академії мистецтв; згадувана його робота — малюнок статуї старогрецького казкового героя Геркулеса (тип атлета). Статуя ця зберігається у фарнезькому палаці в Римі (звідси — Фарнезький).

²⁰ *Лосенко Антон Павлович* (1737—1773) — художник, педагог Академії мистецтв.

²¹ *Кавос Альберт Катеринович* (1801—1863) — архітектор, будівник імператорських театрів Росії (Маріїнського і Михайлівського в Петербурзі та ін.).

²² *Одран* — прізвисько кількох французьких граверів по міді (з XVI по XVIII ст.).

²³ *Вольпато Джованні* — італійський гравер XVIII ст.

²⁴ *«Мандрівка молодого Анахарсіса по Греції»* — твір французького археолога Бартелемі, виданий в 1788 р.

²⁵ *Карло Великий* — Карл Павлович Брюллов (1799—1852) — великий російський художник, учитель Шевченка-художника; брав участь у визволенні його з кріпацтва; намалював портрет В. Жуковського, портрет був проданий за 2500 крб., і за цю суму викупили Шевченка.

²⁶ *«Хітана»* — «Циганка», назва балету.

²⁷ *Коломенський чиновник* — чиновник з Коломни, однієї з околиць Петербурга.

²⁸ *Губер Едуард Іванович* (1814—1847) — російський поет, перший перекладач трагедії великого німецького поета Гете «Фауст» на російську мову. Служив військовим інженером шляхів сполучення.

²⁹ *Люцій Вер* — повірник римського імператора Марка Аврелія (II ст.).

³⁰ *Канова Антоніо* (1757—1822) — італійський скульптор.

³¹ *«Страшний суд»* — велика фреска Мікеланджело в одній з церков Рима.

³² *Рафаель Санті* (1483—1520) — великий італійський художник.

³³ *«Історія стародавньої Греції» Гіліса* — твір англійського історика Джона Джліліса (1747—1836).

³⁴ *Мокрицький Аполлон Миколайович* (1810—1870) — художник, учень Брюллова, товариш Шевченка.

³⁵ *Клодт Петро Карлович* (1805—1867) — російський скульптор, професор Академії мистецтв, один з авторів пам'ятника князю Володимирі в Києві, І. А. Крилову в Ленінграді.

³⁶ *Зауервейд Олександр Іванович* (1783—1844) — російський художник, професор Академії мистецтв, автор картин на воєнні теми.

³⁷ *Басін Петро Васильович* (1793—1877) — російський художник, професор Академії мистецтв.

³⁸ *Григорович Василь Іванович* (1786—1865) — конференц-секретар Академії мистецтв і Товариства заохочення художників; брав участь у викупі Шевченка з кріпацтва.

³⁹ *Петропавлівський Петро Степанович* (1814—1842) — російський художник, учень Брюллова, товариш Шевченка по Академії мистецтв.

⁴⁰ *Корнеліус Петер* (1783—1867) — німецький художник, автор картин на біблійні теми, а також на теми з античної і середньовічної історії.

⁴¹ *Гессе (Гесс) Петер* — німецький художник XIX ст.

⁴² *Кленце, Валгалла, Пінакоотека* — йдеться про так звану мюнхенську школу німецького мистецтва XIX ст. Кленце Лео (1784—1864), архітектор, на замовлення баварського короля Людвіга I спорудив на березі Дунаю, поблизу Регенсбурга, Валгаллу — круглий будинок з мармуру (Валгаллою у старонімецькій міфології називається місто, де після смерті нібито живуть душі витязів, полеглих у бою). В Росії Кленце брав участь у побудові Ермітажу та Ісаакієвського собору. *Пінакоотека* — картинна галерея (з грецької).

⁴³ *«Перспектива» Альберта Дюрера*. — Дюрер Альбрехт (1471—1528) — німецький художник і гравер, а також автор теоретичних праць, серед них — «Підручник до вимірювання» або «Перспектива», про яку і згадує Шевченко.

⁴⁴ *«Дети, овсяний кисель на столе...»* — початок перекладеного Жуковським вірша німецького поета Гебеля «Вівсяний кисіль».

⁴⁵ *Мілайлов Григорій Карпович* (1814—1867) — художник, учень Брюллова, товариш Шевченка.

⁴⁶ *Пуссен Нікола* — видатний французький художник XVII ст.

⁴⁷ *Даціаро* — магазин художніх виробів у Петербурзі, поблизу Академії мистецтв.

⁴⁸ *Гревідон Пер* (1782—1860) — французький художник і літограф.

⁴⁹ *Смирдін Олександр Пилипович* — відомий російський видавець і книгопродавець XIX ст.

⁵⁰ *Мішо Жозеф-Франсуа* (1767—1839) — французький історик.

⁵¹ *Петро Пустинник* — чернець, якому приписують керівну участь в організації походу європейських феодалів на Схід для завоювання у арабів Палестини — першого «хрестового походу».

- ⁵² *Брянський Яків Григорович* — драматичний актор XIX ст.
- ⁵³ *Каратигін Василь Андрійович* (1802—1853) — визначний російський артист-трагік.
- ⁵⁴ *«Тридцять років, або Життя картяра»* — п'єса французького драматурга і романіста Дюканжа.
- ⁵⁵ *Елькан Олександр Львович* — театральний критик і фейлетоніст 30-60-х рр. XIX ст., широко відома у Петербурзі тих часів особа, яку порівнювали з Загорецьким («Лихо з розуму» Грибоедова) і Хлестаковим Гоголя. «Всюдисущого» і «всевідаючого» Елькана Шевченко не раз згадує і в щоденнику, і в листах до знайомих та друзів, ставлячись до нього іронічно.
- ⁵⁶ *«Зачарований дім»* — п'єса німецького драматурга Ауфенберга, перекладена П. Ободовським.
- ⁵⁷ *Брати Чернецови* — Григорій і Никанор Чернецови — російські художники XIX ст.
- ⁵⁸ «Роберт», «Фенелла» — опери французьких композиторів XIX ст. Джакомо Мейєрбєра («Роберт-Диявол») і Данієля Обєра («Фенелла»).
- ⁵⁹ *Деларош Поль* (1797—1856) — французький художник XIX ст.
- ⁶⁰ *Тарновські* — українські поміщики.
- ⁶¹ *Бєм Йосиф* (1795—1876) — відомий у той час скрипаль.
- ⁶² *Соколов Петро Федорович* — російський художник XIX ст., відомий своїми портретами, зробленими аквареллю.
- ⁶³ *Гау Володимир Іванович* — російський портретист-аквареліст XIX ст.
- ⁶⁴ *Гіббон Едуард* — англійський історик XVIII ст., автор великої праці «Історія занепаду і зруйнування Римської імперії».
- ⁶⁵ *«Квєнтін Дорвард»* — роман видатного англійського письменника Вальтера Скотта (1771—1832).
- ⁶⁶ *Даль Володимир Іванович* (1801—1872) — російський лексикограф, етнограф, письменник, автор відомого «Тлумачного словника живої великоруської мови».
- ⁶⁷ *Марґєн Джон* (1789—1854) — англійський живописець і гравер.
- ⁶⁸ *Кольман Карл Іванович* (1786—1847) — живописець-аквареліст, що змальовував міські вуличні сцени і селянський побут.
- ⁶⁹ *Портрет графа Мусіна-Пушкіна*. — Над портретом Мусіна-Пушкіна-Брюса Брюллов працював у 1837—1838 рр.
- ⁷⁰ *Голицин Олександр Миколайович* — князь, міністр епохи Олександра I і Миколи I.
- ⁷¹ *Рамазанов Микола Олександрович і Ставассєр Петро Андрійович* — російські художники-скульптори.
- ⁷² *Курторґа С. С.* — профєсор зоології Петербурзького університету XIX ст.
- ⁷³ *Поль де Кок* — французький письменник-романіст XIX ст.
- ⁷⁴ *«Вєкфільдський священник»* — сентиментально-моралістичний роман англійського письменника XVIII ст. Голдсмїта.
- ⁷⁵ *Айвазовський Іван Костянтинович* (1817—1900) — відомий російський художник-мариніст.
- ⁷⁶ *Своєго ідола Лєлєвєля*. — Лєлєвєль Йоахім (1786—1861) — видатний польський історик, активний учасник польського повстання 1830—1831 рр.
- ⁷⁷ *Ірвінг Вашингтон* (1783—1859) — американський письменник, автор книжки «Історія життя і мандрівок Христофора Колумба».
- ⁷⁸ *Хор nobліє з «Гугєновіє»* — «Гугєновіє» — опера французького композитора XIX ст. Джакомо Мейєрбєра.
- ⁷⁹ *«Облога Пєкова»* — незакінчена картина Брюллова, що зображає облогу міста Пєкова польсько-литовськими військами в 1581—1582 рр.

- ⁸⁰ *«Клариса»* — роман англійського письменника XVIII ст. Семюєла Рїчардсона.
- ⁸¹ *Грєвє Жан-Батїст* (1725—1805) — французький художник.
- ⁸² *«Робїнаєн Крузо»* — роман англійського письменника Данїєля Дефо (1660—1731).
- ⁸³ *Араґо Жак і Дюмон-Дюрїєль* — французькі мандрівники навколо світу (XIX ст.), що залишили описи своїх подорожей.
- ⁸⁴ *Плугарх* (бл. 46 — бл. 127) — давньогрецький письменник (I—II ст.), автор відомих життєписів грецьких і римських діячів.
- ⁸⁵ *Остроградський Михайло Васильович* — російський і український математик XIX ст.
- ⁸⁶ *Верне, Гюден, Штєйбєн* — художники XIX ст.
- ⁸⁷ *Аполлон і дев'ять його сестєр*. — *Аполлон* — у давньогрецькій і давньоримській міфології бог мудрості, покровитель мистецтв. *Дев'ять сестєр Аполлона* — музи, покровительки окремих мистецтв.
- ⁸⁸ *Дюпатї Шарль* — французький письменник XVIII ст.
- ⁸⁹ *Пїранєзі Джованні Батїста* — італійський архїтектор XVIII ст., автор гравюр, на яких зображено стародавні пам'ятники Риму.
- ⁹⁰ *Іванов Олександр Андрїйович* (1806—1858) — видатний російський художник, що багато років працював в Італії над картиною «З'явлення Христа народу».
- ⁹¹ *Йосиф пояснює снї...* — Картина, очевидно, змальовувала легендарного біблійного героя Йосифа в темниці, який вдало пояснює снї двох ув'язнених разом з ним царедворцїв єгипетського фараона — придворного виночерпїя і придворного хлїбодара.
- ⁹² *Мїцкевич Адам* (1798—1855) — видатний польський поет, діяч національно-визвольного руху.
- ⁹³ *Лїбєльт Кароль* (1807—1875) — польський філософ-їдеалїст і теоретик мистецтва, учасник повстання 1830—1831 рр.
- ⁹⁴ *Читаю в «Пчєлє»...* — «Северная пчєла», реакційна щоденна петербурзька газета, редактором якої був російський письменник Фадєй Булґарїн.
- ⁹⁵ *Тиранов Олексїй Васильович* — російський художник XIX ст., учєнь Брюллова.
- ⁹⁶ *Острів Мадєра (Мадеїра)* — острів в Атлантичному океані, кліматична станція для хворих на легені і серце.
- ⁹⁷ *Римлянин з рисунка Пїнєллї* — очевидно, Пїнєллї Домєніка, італійського художника XV—XVI ст.